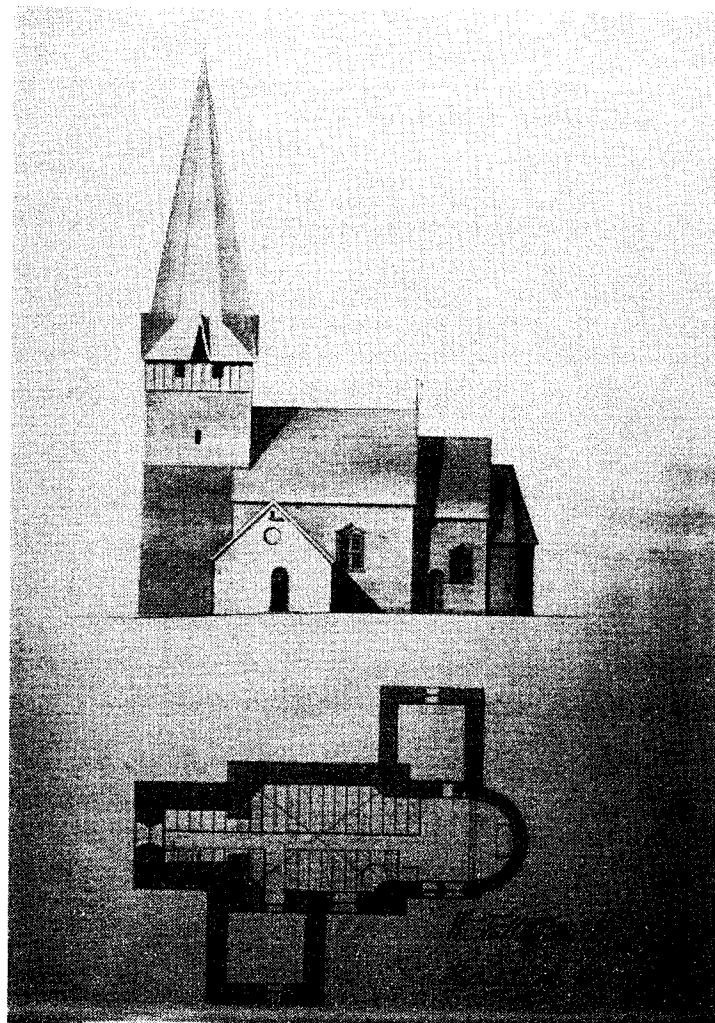

SÖDRA OMBERGS- BYGDEN

Min Hemsocken Västra Tollstad

Västra Tollstad gamla kyrka. Teckning förvarad i sakristian.

(Foto: Carl-Erik Gustavsson)

Förord

Jag har under årens lopp gjort en del anteckningar om min hemsocken Västra Tollstad, Omberg och Vättern. Då jag nu samlat mitt material och låtit trycka det är det ingen fullständig sockenhistoria som presenteras, men så mycket, hoppas jag, att det som hänt och de som kämpat före oss på hemsocknens mark inte helt skall glömmas bort.

De viktigaste epokerna i socknens historia är de, som berör Alvastra kloster och Sverkertiden. Eftersom detta tillhör rikshistorien och finns skildrat på annat håll, berörs det endast i förbigående.

Haningeorp den 1 okt. 1961.

Paul Karlsson.

Omslagsbilden efter en oljemålning av Folke Bülow.

Alvastra Folkbibliotek

№ 5.927

Forntiden

Ingen kan väl med säkerhet säga, när de första människorna tog bygden vid Ombergs sydända i besittning. Troligen skedde det redan under äldre stenåldern. Från den yngre stenåldern finns det säkra bevis genom flottboplatsen i närheten av Broby, en av de rikaste fyndplatserna i Norden från denna tid.

I ett berg på Gästgivaregårdens ägor är inristade bilder av skepp, människor och djur, vilket tyder på att Vättern var en viktig samfärdsled redan under bronsåldern, och att Hästholmen var hamnplats. En annan hällristning, ett stenblock med inristade bronsåldersskepp, finns i sockeln till Sverkerkapellet.

Å den s. k. Smörkullen vid Alvastra finns ett imponerande järnåldersgravfält, eller har funnits — traktens bönder hade här förr sin grustäckt och spred ut av förfädernas kvarlevor på traktens vägar. Även vid byggandet av Vadstena—Ödeshög järnväg togs grus härifrån.

I Haninge lär det förr ha funnits en större gravhög. Troligen har den givit byn dess namn: Hanögha=gården vid Hanes gravhög. Vid grundgrävning för mangårdsbyggningen för ett antal år sedan lär ha hittats ett äldre skelett. Kanske var det kvarlevorna av stormannen Hane, som kom i dagen.

”Rikulyt lät göra detta kummel efter sin fader Gärdar. Gud hjälpe hans ande!” Så lär det ha stått på den runsten, som låg vid vapenhusdörren på den gamla kyrkan och som försvann, när denna revs. Enligt Östergötlands Kalender 1883 fanns det ytterligare två runstenar, en vid Lyckan och en vid Erikstorp, Uckleby.

Det första årtusendet av vår tideräkning var en orolig tid. Vättertrakten utgjorde inget undantag, därom talar tre bygdeborgar på Omberg. En av dem Borggåln, djupt inne i skogen, skildrar Heidenstam med visionär blick i dikten ”Bygdeborgen”.

Hästholmen viktig ort under

äldre medeltid

Namnformen Hästholmen har med all säkerhet något att göra med de små bergsholmarna utanför. Enligt en teori av Ellen Key har namnet uppkommit av att Magnus Ladulås och hans riddare brukade bestiga sina hästar där, när de kom från hovet på Visingsö.

Redan under äldre medeltid hade Hästholmen stor betydelse såsom överfartsort. Den vanligaste vägen från Skåne till Svealand lär vid forntidens slut ha gått över Skåra och Vättern samt vidare genom Östergötland norrut. För övrigt var förbindelsen mellan Östergötland och Västergötland vid denna tid så livlig, att Hästholmen höll på att bli stad, innan Vadstena kloster tillkom och gav trafiken en annan riktning.

Den verkliga glansperioden inträffade under trettonhundratalet. Hästholmen var då en ”villa forensis”, det vill säga en ort med torg och handel. Det är betecknande att Ridderstad i sin östgötahistoria som betydande platser denna tid nämner: Linköping, Norrköping, Söderköping, Skenninge och Hästholmen.

År 1327 testamenterade John Erlandsson bl. a. en skrud till kyrkan i Hästholmen. Man hade alltså egen kyrka, och den hade beträffande plats inget att göra med den i Tollstad. Troligen låg den på en i skifteskartorna omtalad ”kapelltomt” strax söder om nuvarande Västergården. Ännu på sextonhundratalet fanns det ruiner kvar av denna kyrka. På 1300-talet omtalas också Hästholmen som tingsplats. I en bevarad handling från denna tid finns ett avtryck av Hästholmens sigill. Det föreställer, betecknande nog, en båt för fulla segel.

Under Albrekt av Mecklenburgs tid bodde en av dennes tyska riddare, Gert Snakenborg, i en borg (Hästholmens Hus) uppförd på den s. k. Husbacken, som då var en holme i sjön. Härifrån regerade han västra Östergötland. Med kännedom om den tidens utländska herrar kan man anta, att det var hårda dagar för folket i grannskapet. ”Rovfåglar slog sig ned på bergens toppar och tyranniserade folket i många år”, heter det i Vadstena klostrets dagbok från denna tid. Bl. a. var riddaren på Hästholmens Hus med och rånmördade en biskop nere i Holavedskogarna. Trots röveriet hade han ont om pengar och fick ibland låna av Alvastra kloster mot pant i egendomar. I slaget vid Falköping, mellan Albrekt och Margareta, spelade Snakenborg slutligen en ömklig roll. Redan vid första anfallet tog han till flykten med alla sina ryttare och blev därmed den direkta orsaken till Albrekts nederlag.

Under de närmaste århundradena måste Hästholmen ha gått åtskilligt tillbaka. När Karl XII på väg till systemen i Vadstena landsteg där 1716 efter en stormig överfart i en rankig roddbåt, var det nog bara en liten by, som mötte honom. Som sådan framstår Hästholmen från storskifteskartorna i slutet av detta århundrade. Alla gårdarna låg hoppytttrade kring det s. k. torget och bestod av små låga, timrade längor med torv eller halmtak. Endast Gästgivaregårdens och Västergårdens mangårdsbyggningar höjde sig

litet över de övriga husen i byn. Först vid enskiftet på 1850-talet flyttades Hallegården, Södergården och Norrgården ut till de platser, där de nu ligger. Norrgårdens jord tillkom genom utbyte med Alvastra av den s. k. Hästholmensängen.

I Broocmans östgötabeskrivning av år 1760 talas om en bergshöjd, Kungsbacken, belägen femtio famnar från sjön. Där lär då ha funnits rester av en försvarsskans. I våra dagar finns ingen plats, som går under detta namn, men troligen är det den bergshöjd, vid vilken Södergårdens mangårdsbyggnad nu ligger. Namnet förekommer i kyrkböckerna från början av 1800-talet, då en backstuga låg på Kungsbacken. Denna flyttades sedermera och är en föregångare till den stuga, som nu ligger mellan Berglövs och Hallegården. Även Bohman (1840), talar om Kungsbacken, och att där funnits en uppkastad sandskans, troligen härrörande från Dackefejdens dagar. Kanonkolor, sporrar och spjut hade också hittats, skriver han.

Bohman förtäljer också vad de små holmarna utanför kallades på hans tid. De hette Kungaskäret, Måkbergen, Lortknölen och Stängsberget — namn som åtminstone delvis igenkännes i våra dagar.

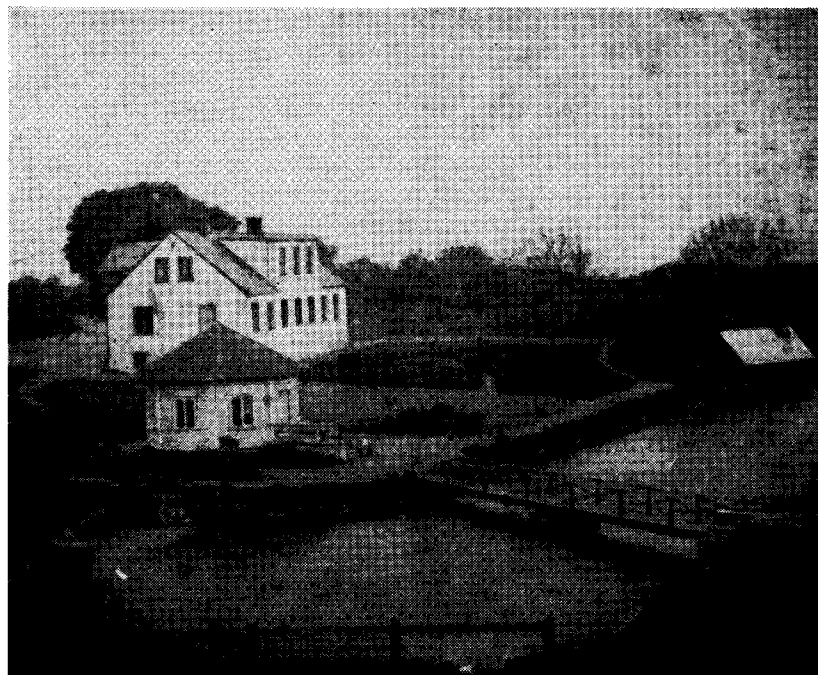
Under 1800-talet hade Hästholmen egen torgdag. Den avlystes såsom allt för oekonomisk 1884. En polisman hade nämligen 70 riksdaler om året för att upprätthålla ordningen. Och denne polisman var — enligt kommunalprotokollen — nästan den ende som besökte torgplatsen.

Hamnen

I och med Göta Kanals tillkomst blev båttrafiken på Vättern allt livligare. Hästholmenvikens skyddande läge utnyttjades allt mera som naturlig hamnplats. Särskilt spannmål lastades ut. Båtarna ankrade på viken, och bockar med plankor sattes i sjön, så att säden kunde bäras ut.

Att det blev en riktig hamn i Hästholmen, lär, enligt den muntliga traditionen, ha berott på en handelsmadam, Johanna Pettersson, från Ödeshög. Under lossandet av varor föll hon en gång i vattnet och blötte ner sin fina sidenkjol. I helig ilska lovade hon då att ombesörja, att det blev en hamn i Hästholmen.

Den 26 februari 1856 hölls det första sammanträdet med dem som var intresserade av att bilda ett hamnbolag. Då var mycket riktigt "handelsman Johanna" närvarande liksom ett flertal andra bemärkta personer från bygden, såsom kyrkoherde Schenström,

Västergården omkring 1865. I förgrunden schweizeriet med bro över till hamnen.

V. Tollstad, Gustaf Persson, Haningetorp, Gustaf Lagerlöf, Hästholmen, Anders Nilsson, Tegneby, m. fl. Det beslöts bygga en bro mellan ön Husbacken och fastlandet samt att anlägga en lastageplats. En hamndirektion tillsattes, med kapten Rosin på Alvastra som ordförande.

Efter många besvärligheter, under byggnadstiden och vid aktie-tecknandet, kunde distriktschefen i Väg- och Vatten, C. A. Grafström, inspektera den färdiga anläggningen i oktober 1859 och konstatera, att "arbetet var väl och med särdeles omsorg verkställt". Sommaren 1861 stod hamnmagasinet färdigt att tagas i bruk, och 1864 blev det även ett schweizeri. "Handelsman Johanna", som ägde ett hemman i Hästholmen, ställde det s. k. telegrafhuset till förfogande, där man från och med 1873 hade en tredje klass telegrafstation.

Söndagen den trettonde november 1888 blev en märkesdag för

Hästholmen liksom för bygden i övrigt. Då invigdes smalspårsförbindelsen mellan Vadstena och Ödeshög. Järnvägen mottogs med glädje av Hästholmenborna, som för invigningståget rest en ståtlig äreport. Alla tågets resenärer bjöds på förfriskningar, bekostade av en av samhällets mera bemärkta män (troligen Strandner). Det hade annars varit ett visst motstånd mot järnvägen i V. Tollstad, där oppositionen letts av den annars så framsynte jägmästare Sjögren, Ombergs nydanare.

Motstånd var det också, när år 1907 frågan om anslag till järnvägen Mjölby—Hästholmen togs upp till behandling. Man ansåg att församlingen med sina 800 innevånare hade tillräckligt med kommunikationer, då inom socknen fanns ej mindre än tre järnvägsstationer och en ångbåtsstation. Dessutom skulle den redan existerande järnvägen på ett kännbart sätt kunna skadas. Inte mindre än 45 röstgäande var emot förslaget om tecknandet av 10.000 kr., och bara tretton var för. Trots detta segrade de sistnämnda — ett skolexempel på den tidens odemokratiska röstsystem. År 1912 fick Hästholmenborna vara med om att inviga sin andra järnväg, och denna gång var samhället ändstation för ett normalspår.

Kung Sverker och Bokuddenstenen

Namn som Kungsbacken och Kungaskäret har troligen något med kung Sverker att göra. Det finns teorier och även muntliga traditioner om att kungen skall ha bott i Hästholmen. I Heidenstams "Svenskarna och deras hövdingar" t. ex. bor kungen på en klippude i Vättern. Enligt folktraditionen var Sverker på väg till julottan i Alvastra kloster, när han mördades vid Alebäcks bro. Denna bro kunde inte kungen passerat, om han bott uppe på den s. k. Sverkersgården vid Omberg men väl om han bott i Hästholmen. En annan teori är att han bodde i Kungsgården och var på väg till kyrkan i Hästholmen.

Enligt Broocman, 1760, lär en trekantig sten, en och en halv aln hög, stått söder om Alebäcks bro, en sextondels mil från kyrkan, och utmärkt platsen för kungamordet. Stenen borttogs för att ej vara åkerman till hinder. Den nuvarande Sverkerstenen har uppsatts på senare tid. Men vart tog den ursprungliga stenen vägen? Enligt en teori av C. M. Kjellberg i "Sverker den gamle, hans mord och traditionerna om gärningsmannen" kan det vara den sten, som står uppställd i Bokuddens trädgård. En gammal Hästholmenbo har berättat, att A. L. Strandner (slutet av artonhundratalet)

hittat denna sten på Södergårdens ägor och satt upp den på dess nuvarande plats. Detta styrker Kellgrens teori. Enligt Broocmans angivande av läge kan stenen mycket väl ha stått på Södergårdens ägor. Visserligen var stenen borta redan på Broocmans tid, men den kan ju varit forslad till något stenrös e. d., där Strandner sedan hittat den och satt upp den i sin trädgård. Året före sin död tillfrågades doktor Frödin om denna sten av Bokuddens ägare, Hjalmar Modig. Den gamle arkeologen tittade på stenen, ruskade på huvudet, och avfärdade det hela med ett skämt:

— För sjutton, Modig! Rista dit Sverker på stenen och börja ta upp inträde. Det kommer säkert att gå i folk.

Hästholmen — underbarast på jorden

Den tyske reseboksförfattaren Ludvig Passarge gjorde för omkring hundra år sedan en färd genom vårt land, vilket resulterade i en bok "Resa i Sverige". För en Ortsbo är avsnittet som berör Hästholmen av intresse.

Det var en vacker julidag år 1865 som Passarge steg av ångfartyget Oskar i Hästholmen för att bese Omberg. Han slösade många vackra ord på "Berget", jämnförde Rödgavel med Gröna grottan på Capri, och uttryckte sin hänförelse över det under som kallades Vättern, en hänförelse som han befarade skulle anses överdriven av den som inte själv sett sjön belyst av julisolens underbara ljusstyrka, som förtonade en italiensk himmels luft.

Men han var inte mindre begeistrad över den lilla byn: "Der finnes hittills inte många hus; den påminner fastmera om de amerikanska städerna, och torde väl såsom dessa hafva en framtid", skriver han. "Omgifven utaf de fruktbaraste sädesfält, och belägen inte långt ifrån Omberg och Alvastra kloster, förenar Hästholmen alla elementer till en lycklig utveckling. Läget är utmärkt vackert. Vy en öfver holmen och Omberg, som på en fjerdedels mils afstånd med sina skogar praktfullt uppstiger i brant höjning från sjön, är både högtidlig och angenäm".

Visst är det vackert i Hästholmen den dag som är, men kanske var det mera idylliskt för hundra år sedan, innan magasin och järnvägar tillkommit, för så här fortsätter Passarge: "Omberg och Hästholmen skola kvarstå i min erinring såsom en blånande saga, och knappast har någon punkt på jorden förekommit mig så sällsam och så underbar".

Men det var inte bara utsikten och skönheten som Passarge uppskattade. Han var också en gourmet, som förstod att värdera

Hästholmens Gästgivaregård omkring sekelskiftet.

det lilla hamnschweizeriet och det svenska smörgåsbordet. Det lönade sig inte att försöka räkna upp alla rätterna, vilket han en gång försökt men avstått ifrån då han hunnit till tjugo, enär det föreföll omöjligt. Och så dryckerna: "Likörer i kristallflaskor, på hvilka en prydlig etikett medelst en silverkedja är påhängd; vidare ett svalkande sodavatten i ägglika flaskor som inte kunna ställas, utan hvila i en utsvarfvad bågare av trä. Men därmed är ändock icke nog. På en vink framkommer en punschbutelj på bordet, en guldgul dryck, som jag icke vill anförtro åt hvarken en Hebe eller en Ganymed, på det att de icke sjelfva måtte komma i frestelse. Till sodavattnet kommer också hallonsaft. Dessa tre saker, sodavatten, hallonsaft och punsch, afkylda utaf is från Vätterns luftklara vatten, förekomma främlingen såsom drycker af en så aetherisk andekraft, att man i afseende på Italiens Sorbetti tänker med blott förakt".

"Om jag vore en rik man", slutar Passarge sin skildring, "så skulle jag hvarje sommar, fara till Hästholmen, för att i detta skär-

gårdslandskap, med blicken på Omberg, sitta på schweizeriet och äta svensk smörgås".

Det fordrades alltså god kassa för att njuta bordets läckerheter hos mamsell Abrahamsson, som innehavarinnan av det lilla schweizeriet hette på den tiden. Men hon gjorde ändå inga lysande affärer. Hon gjorde konkurs, och lika illa gick det för efterträdaren. Hamnschweizeriet, som tillkommit 1864, genom den driftiga afärskvinnan "handelsman Johannas" initiativ, fick nedläggas. Så det blev väl på Gästgivaregården som Passarge fick smörja kråset, om han nu någonsin återvände till Hästholmen.

På Gästgivaregården tog den herre in, som under signaturen "Theodor" utgivet en liten reseskiss, vari bl. a. midsommardansen på Hästholmens torg år 1893 skildras.

Författaren med sällskap satt och njöt sitt kaffe på gästgiveriets trevliga veranda, då en svärm gossar började vandra förbi ned mot torget. De hade cigarrer i munnarna och händerna i fickorna, och efter dem tågade bygdens tärnor arm i arm. Snart började ett "piglock" gnälla, konstaterar författaren, och alla drogs till piglocksartisten "liksom de små barnen till råttfångaren i Hameln". Ackompanjemanget sköttes med stor virtuositet av en halv vuxen flicka på kam.

Snart drogs även turistsällskapet ut på torget av den förföriska musiken. Där dansades "figurévals" till musik som gick i 2/4 takt och "polketta" i 3/4 takt. Här kunde man förresten röra sig i vilken takt man behagade, "utan att generas av någon baldrottnings föraktfulla löje bakom solfjedern, eller någon luggklippt eller nackbenad balhjeltens hånfulla anmärkningar", säger författaren, som ändå inte vågade bjuda upp. Dansplanen och tempot ingav betänkligheter: "Paus mellan danserna begagnades ej här. Jag har aldrig hört så outtröttliga musikanter, aldrig sett så outslitbara dansöser eller dansörer. En enda af de sistnämnde dansade i takt. Det var en lång ståtlig yngling från Hästholmens hotell, om han var son i huset eller kusk vet jag inte, men han förde sig som en officer och dansade som ett perpetuum mobile". En av turisterna försökte sig slutligen på att bjuda upp, vilket gick så till, att man helt resolut gick och tog en flicka om livet och dansade ut. Han sprattlade modigt upp för backarna och ned i groparna på den ojämna planen, och när han väl satt sig in i den underliga takten, "gick det undan rätt friskt", konstaterar författaren, som hade "hertans lust" att försöka en sväng, men modet svek. Bygdens unga töser hade kunnat anställa jämförelser mellan hans "korta ledamöters oviga rörelser och sina egna kavaljerers stälfjedrade ben, som svängde i långa halvcirklar liksom drifna af maskiner".

Så såg en främling på midsommarfirandet i Hästholmen för 67 år sedan, och det stämmer rätt bra överens med äldre ortsbors berättelser, om hur de i sin ungdom samlades vid vägskälen och trådde dansen efter "äkta magdeburger". Det är bara att konstatera, att det nog ligger en del sanning i påståendet — att det var mycket roligare förr.

Ur V. Tollstads kyrkohävd

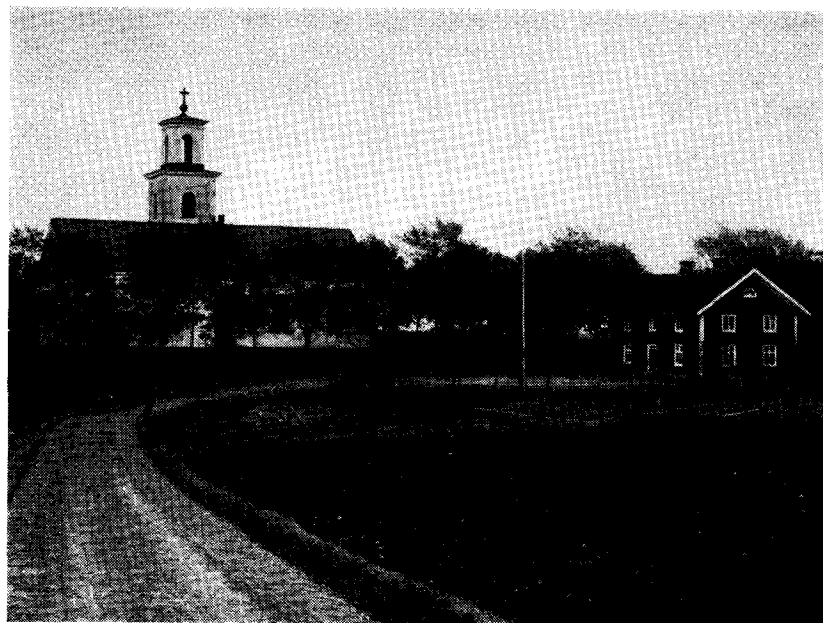
V. Tollstad kyrka nämns redan i samband med det Sverkerska mordet 1156. Troligtvis fanns där också en kyrka vid denna tid. Därför talar byggnadsstilen på den gamla kyrka, som revs 1841, men på vilken finns teckning och detaljerad beskrivning bevarad.

År 1393 nämns Tollstad (Tholfstadha) för första gången i bevarade handlingar. Vid denna tid bör väl kyrkan i Hästholmen ha upphört, varför man kanske kan räkna med att hela den nuvarande socknen sökte sig till V. Tollstad kyrka.

År 1579 blev socknen regalt pastorat. Samma år blev Nicolai kyrkoherde. Det fanns ingen prästgård där då, skriver han, bara tre utjordar, som räntade sju spann... (resten oläsligt). År 1585 vistades Johan den tredje i Vadstena. Sonen Sigismund, som då var hertig, besökte på en utfärd bl. a. V. Tollstad. Nicolai framförde då sina önskemål om en prästgård. Johan den tredje skänkte då en bondgård, som jämte de tre utjordarna skulle bilda prästgård. Kungens brev i ärendet finns bevarat i avskrift vid landsarkivet.

Den gamla kyrkan var en liten typisk medeltidskyrka, uppförd av huggen kalksten, invändigt välvd av tegel och utvändigt klädd med spån. Tornet stod i väster och var till tjugo alnar av sten och resten, trettio alnar, träspira. Denna spira påbyggdes 1623. I norr var påbyggt en sakristia och i söder ett vapenhus. I detta senare begravdes socknens förnämsta personer. År 1802 begravdes där t. ex. kungl. hovpredikanten, prosten och kyrkoherden Petrus Runberg, 85 år gammal, "uti en egen murad grav".

År 1715 fick kyrkan en ny orgel om sex stämmor, tillverkad av församlingens egen organist, Jöns Helgesson. Denna reparerades och ombyggdes 1773 av den kände orgelbyggaren, organisten Lars Strömblad, Ödeshög. En predikstol från 1670 jämte en altarpupp-sats av år 1741 förvaras i Östergötlands museum, och en medeltida nattvardskalk i Statens historiska museum. Altartavlan var en fin sak, ett bilderarbete av bildhuggaren Vedulin från Hjo. Den föreställde Jesu himmelfärd i en övre avdelning och korsfästelsen

Västra Tollstad kyrka samt Rödningen, socknens första skola.
Omkring 1910.

därunder. Å tavlans piedestal stod att läsa: "Thenna Altare Thafila är upprättad till Guds heliga namns ära och kyrkan till prydnad under varande Pastore Samuel Eckman 1741". År 1651 uppfördes läktare tvärs över kyrkan, där orgeln sedermera fick sin plats. Och 1677 uppfördes ännu en läktare längs hela norra långsidan.

Vid denna tid fick man inte placera sig hur som helst i kyrkan. Gårdarna hade sina angivna platser enligt bänklängden. Dessa bänkindelningar kunde ofta ge upphov till tvister, då det låg i varje gårds intresse att komma så långt fram som möjligt. Det ålåg kyrkväktaren att tillse att platserna hölls. En gång klagades över att pojkar brukade ta plats på första bänkraden å stora läktaren, som var Hästholmen och Forsby åboers. Kyrkväktaren fick order att se upp med detta. När det en annan gång klagades över att pojkar, som satt på läktaren, brukade spotta på folk nedanför, beslöt man ta i med hårdhandskarna. Den som man därefter kom på med sådant skulle få sitta en hel söndag i stocken.

På sockenstämmorna klagades också ofta över buller och bris-

tande uppmärksamhet i kyrkan. När det år 1818 t. ex. klagas över att folk sov i kyrkan, beslöt man följande: Den sovande skulle väckas av kyrkväktaren och omedelbart anmodas lämna lokalen. Därpå skulle han tillsägas att gå hem och vila sig istället för att välja kyrkan till sovrum. Därtill skulle han få sitt namn uppläst från predikstolen nästa söndag. Upprepades saken skulle allvarligare näpst tillgripas.

Att redan tidigt frågan om kyrkans nybyggnad diskuterats, framgår av att vid St. Åby kyrkas byggande, 1756—1757, bidrog V. Tollstads bönder med inte mindre än 300 dagsverken, som de skulle ha igen vid eget kyrkbygge — och det kom att dröja nära hundra år. Vid biskopsvisitationen 1783 var också kyrkbygget uppe, ehuru det då föll på ekonomiska svårigheter. År 1796 beslutades om en ny tornbyggnad, vilket året därpå uppskötts med tanke på en helt ny kyrka. Istället beslöts reparera den gamla stapeln med tre duktiga bjälkar, elva alnar långa och åtta tum i kvadrat. Vid biskopsvisitationen 1827 erinrades ånyo om "den oundvikliga nödvändigheten att snart vidtaga mått och steg för en ny kyrkbyggnad". Samma år beslöts också på sockenstämma att ny kyrka skulle byggas. Man tänkte sig först att uppföra den på Alvastra klostergrund. Man trodde sig kunna räkna med statsbidrag för ett sådant företag. Denna förhoppning grusades snart av myndigheterna, och därmed föll planerna på kyrkans förläggande i Alvastra, vilket av en sentida bedömare måste beklagas. Klosterkyrkan var vid denna tid inte så raserad som den senare blev. Stora värden skulle räddats åt eftervärlden, och förnämligare sockenkyrka kunde man väl knappast fått.

Från 1831 erlades fyra riksdaler per hemman till en särskild kyrkobyggnadskassa. Men själva bygget kom inte att påbörjas förrän 1841. Det hade föregåtts av ett oändligt diskuterande. Ett tag hade man till och med beslutat bygga kyrka tillsammans med Heda och Rök. Det berodde på biskop Hedrén och överjägmästare Modig att så inte blev fallet. I en kraftig skrivelse, som Modig inlämnade till sockenstämman, heter det bl. a.: att förslaget om förening med Heda "vore orimligt. Att Tollstads regala pastorat, där så många märkvärdiga minnen från forntiden af historien framkallas, skulle plötsligt försvinna och förvandlas till annex under Röks consistriella gäll — och pastor i Tollstad för framtiden såmedelst blifva en underordnad comminister — huru rimmar det sig? Sådant är utan exempel i vårt land".

Den nya kyrkan uppfördes av "Ekonomie-Direkteuren" Nyström. Den kom i motsats till den gamla att ligga i norr och söder, med bibehållande av det gamla tornets stomme. Genom ut-

dragningen åt söder, och härpå följande utvidgning av kyrkogården, kom det gamla sockenmagasinet ivägen och fick rivas. Härav kommer det sig också att Näfstadvägen gör den sväng kring kyrkogården, som i våra dagar kan te sig en smula underligt.

Den 23 juli 1843 predikades för första gången i den nya kyrkan. Men först den 16 september 1849 skedde invigningen av biskop Hedrén. Då hade man även hunnit få en ny orgel. Den var gjord av organist Ahlstrand i Solberga och hämtad där med 16 par ökar.

Trots allt blev den nya kyrkan inte så lyckad. En av kyrkoarkitektens stormän, C. G. Brunius, liknade en tid därefter kyrkan vid ett tingshus, utan kor som den var. Hade församlingen fått vara i fred för biskoparna, så hade troligen de konservativa och sparsamma bönderna förhalat kyrkbygget ännu något årtionde. Då hade det blivit restaurering och socknen hade haft sin gamla medeltidskyrka kvar. Nu kom Brunius precis lagom för att rädda Hedas av alla nu så beundrade gamla helgedom.

Någon sockenkyrka, som turisterna beser, har alltså inte V. Tollstad. Men efter den omändring som vidtogs 1926, på komminister Knut Peters initiativ, kan knappast någon längre likna den vid ett tingshus. De båda, på norra gaveln, illa placerade fönstren togs då bort. Altaret omgärdades av ett valvbågformat kor, med sakristia i en av de vunna områdena på sidorna. Medel till denna omändring skänktes av doktor Hedlund — av den bekanta sockensläkten Hedlund.

Till slut några ord om kyrkklockorna. Storklockan härstammar från 1713. Lillklockan är från 1647. Denna remnade vid ringningen efter inspektorskan Söderström från Alvastra år 1796 och fick omgjutas. Efter detta fick inte vem som helst hantera klockorna, utan särskilda ringkarlar tillsattes. Den tredje klockan är av senare datum och tillkom på 1940-talet genom donation av Peter Svensson, Ödeshög — bördig från Pikatorp.

Präster

Någon har sagt att ett lands historia är dess kungars. Då kanske man också kan säga, att en sockens historia är dess prästers. Forntidens präster uppträdde inte bara som andliga ledare. Tillsammans med sockenstämman utövade de också det mesta av den världsliga makten i de små riken, som socknarna var. Liksom kungarna bildade de också dynastier. Om inte annat så bildade seden, att den nye prästen skulle gifta sig med företrädarens änka eller dotter, en förbindelselänk mellan generationerna.

Den förste kände prästen i socknen hette Erlandus och var verksam omkring 1523. Under Johan III tid var så, som tidigare nämnts, Andreas Nicolai, kyrkoherde. Han hade en dotter, Gert-rud, som gifte sig med efterträdaren Cristophorus Petri, som blev kyrkoherde 1610. Dessa hade en dotter, Ingeierd, som var gift med inte mindre än tre av faderns efterträdare. Det var Samuel Johannis 1638—55, Johannes Sundius 1656—65 och Erici Lotonius 1666—76. Och dynastien var inte slut med detta. Lotonius efterträdare, Nicolai Hierstadius 1677—86, var nämligen gift med en dotter i Ingeierds första äktenskap. Denne Hierstadius hade en son, Samuel, som var kyrkoherde i V. Tollstad 1704—36. Samuel Hierstadius hade två söner, Haquin, lantbrukare i Haninge, och Samuel, som var präst efter fadern 1749—75, dock med ett mellanspel av en Eckman. Efter Hierstadius eller Hierstedt, som han kallade sig, blev Petrus Magni Runberg präst. Därmed bröts den långa släktkedjan på nära 200 år. Runberg, som dog 1802, efterlämnade bl. a. en dotter, Catarina Charlotta, gift med efterträdaren Egnell.

Johan Henrik Egnell var född 1761 i Törnevalla. Han var först predikant vid Östgöta Cavalleri. Som fältpräst deltog han i de stora sjödrabbningarna vid Svensksund och vid Ölands södra ude. Till V. Tollstad kom han som vikarie 1791, blev ordinarie kyrkoherde 1803 och prost 1808. Egnell, som även titulerades "hof-prädikant" avled 1828. En son, Karl, var härads hövding och lantbrukare i Haninge.

Johan Christian Vallensteen, som kom från Stockholm, stannade bara fyra år i socknen. Han var en stor och reslig man, begåvad med en ovanlig kroppsstyrka, sägs det. Han var dessutom känd för sin fiendskap till alkohol och tobak.

Nils Magnus Dansson, född i Tåby 1793, fil. doktor 1818, hade varit rektor i Eksjö och Vadstena samt kyrkoherde i Orlunda, innan han blev kyrkoherde i V. Tollstad 1833. Han var stor vältalare och utövade och älskade musik. Diga verk av Hegel intog hedersplatsen på hans bokhylla och vittnade om hans stora intresse för det spekulativa tänkandets värld. Under Danssons tid byggdes den nya kyrkan. Han uppgjorde även stadgarna för den första folkskolan. År 1853 lämnade han Tollstad för Furingstad. Han blev 87 år gammal.

Johan Gabriel Schenström föddes i Skenninge 1804, fil. doktor 1830, apologist och rektor i Stockholm och kyrkoherde i V. Tollstad 1854. Han övergick till St. Aby och Ödeshög 1863.

Samuel Clemens Siegbahn föddes i Jönköping 1817, komminister i Ödeshög 1840, kyrkoherde i Trehörna 1852 och i V. Tollstad

1864. Han var en stor bokmal, som använde all ledig tid till studier. Det berättas en anekdot om hans tankspriddhet:

När kyrkoherden en gång kom promenerande vägen fram mötte han en karl med ett par oxar.

— Vems är dessa vackra oxar? frågade kyrkoherden.

— Då ä körkeherrns oxa, svarade drängen, förvånad över att husbonden varken kände honom eller ökena.

Efter en stund mötte kyrkoherden sin son och undrade:

— Vems är du min lille gosse?

— Jo, jag är allt körkeherrns pöjk, svarade sonen.

Den tankspridda bokmalens avkomlingar har annars inte vansläktats vad lärdom beträffar. Härför borgar namnet Manne Siegbahn, välkänd nobelpristagare och sonson till Tollstadherden.

Efter Siegbahn har följande präster varit verksamma i socknen: August Alsson 1874—1904, A. Eckerbom 1906—1919, Knut Peters 1919—1930, Johan Erre 1930—1949, Algot Jonsson 1950—1955. Nuvarande komministern heter Bertil Nyman och har tidigare varit verksam som sjömanspräst i Antwerpen.

När det ropade i berget

J. M. Rosén, författare och kompositör, kyrkoherdeson från St. Aby, har i "Några Minnesblad" på ett mycket underhållande sätt skildrat barndoms- och ungdomsupplevelser från hembygden. Boken är en guldgruva för den som vill veta något om livet i Lysingsbygden från åren omkring 1820. En av skildringarna "Bondbröllopet i Holkaberg" är ofta citerad i hembygdsartiklar. Även V. Tollstad är med på ett hörn. Författaren var skolkamrat med prost Egnells söner vid läroverket i Linköping, och de umgicks flitigt även under ferierna.

På en middag i V. Tollstad prästgård träffade Rosén för första gången Jöns Jakob Berzelius. Fadern, som var med, invecklades i ett djupt samtal med den redan då berömde kemisten. Det föreföll sonen som om fadern mot slutet "var något kall". När han, under hemfärden, tillfrågades av hustrun, vad han tyckte om Berzelius, svarade Åbyherden: "Han är materialist".

Det var också vid ett besök i V. Tollstad prästgård som den unge Rosén upplevde, hur det ropade i berget. Så här berättar han:

Utom prost Egnell och prostinnan Egnell voro i huset tvenne söner, Carl och Per, samt adjunkten Uddén och husmamsellen Engelholm.

Det var ett gästfritt hus och där var ofta främmande. Så hade

det varit en dag jag var där på sommaren i juli, de flesta hade redan begivit sig hem på vagn eller till fots, och bland dem som ännu fanns kvar, men beredde sig att gå, var tvenne mamseller M. från Höje, vilka kommit att dröja till sist, då det var uppgjort att de skulle följas hem av sönerna i huset, som ej gärna kunde uppfylla denna överenskommelse förr än det övriga sällskapet gått. Till dem skulle även jag ansluta mig, då jag i alla fall, såsom ofta hände, skulle stanna kvar i Tollstad över natten. Det är kanske närmare en halv mil mellan Tollstad prästgård och Höje. Så det var ett gott stycke att gå, men det var en utmärkt vacker afton, och sedan alla gått — klockan gick väl på elva — beslöt även prostinnan sig för att följa mamsellerna M. ett stycke och med henne husmamsellen. Även Uddén, adjunkten, gjorde dem sällskap. Tollstad prästgård ligger så till, att det först är en biväg i rät vinkel mot landsvägen, som går till Vadstena åt höger och följer foten av Omberg en fjerdingsväg mellan de båda djuraleden. Prästgårdsbyggningen och kyrkan ligga tätt bredvid varandra, endast åtskilda av en smal gång utefter ringmuren. På ena sidan av denna är en grind.

Med undantag av prosten satte sig således hela huset i marsch för att följa mamsellerna M. på väg, och gingo prostinnan och husmamsellen med innemot Alvastra, då de båda fruntimren från prästgården togo god natt av de övriga och vände om samt jag med dem, på det att de ej skulle gå ensamma hem. De gingo in och lade sig, men jag satte mig på förstugukvisten för att avvakta adjunktens och gossarnas återkomst.

Det var nu emot midnatt, men det skönaste väder, stilla och lugnt, så jag kunde höra vad förbönderna talade sig emellan, som körde med sina lass långt borta på landsvägen, men efter hand blev det alldeles tyst, man hörde endast åkerskären och tordyvelns surrande i luften. Vättern låg som en spegel, berget reste sig mörkt och allvarligt och vid dess fot den gamla klosterruinen, samt närmast mig den lilla, mycket gamla kyrkan med sin omgivning av gravar under lummiga träd. Omkring en halvtimme hade jag suttit så, då jag långt borta på landsvägen får höra någon som sjunger och känner igen Uddéns röst. Det var en bekant melodi, men jag fäste mig ej vidare därvid, utan det enda som fäste min uppmärksamhet var, att då, såsom jag kunde höra av ljuden, den sjungande kom närmare, hörde jag ej steg av mer än en person, och det var dock tre som väntades. Hur kan det vara — tänkte jag — att Uddén kommer ensam? Men vi får väl se, snart är han framme. Alltjämt satt jag kvar på förstugukvisten, och alltjämt hördes den sjungande och stegen av honom kom närmare. Oaktat det

var omkring midnatt, var det så ljust, att jag gärna kunnat se honom där han — att döma av ljudet — nu hade tagit av från stora landsvägen och befann sig på bivägen. Men jag såg ingen, stegen och sången hörde jag dock. Så återstod blott det lilla vägstycket utefter ringmuren och för den annalkande att gå genom grinden därvid. Jag hör grinden öppnas och falla igen, varunder sången ett ögonblick tystnar, upptages dock strax åter, men en annan melodi, mig även välbekant. Nu lämnar jag min bänk och går emot den kommande, men blir icke lite flat, då jag ingen ser, ej numera hör. Det var kuriöst tänkte jag, samt gick därpå och satte mig på bänken igen. Jag hade icke länge suttit där, såsom jag liksom ifrån början fått höra huru det långt borta på vägen sjunges en bekant melodi; det är åter Uddéns röst, jag hör stegen av en person, annalkandet småningom, grinden vid kyrkan som öppnas och faller igen, och — då i ögonblicket föll det mig in: få nu se om han sjunger den andra melodin — och jag hade icke väl fått denna tanke, förr än så skedde. Det var den märkvärdigaste vålnad jag upplevat — tänkte jag för mig själv och lämnade för andra gången min bänk för att gå Uddén till mötes; ja, nu var det verkligen han, och det första jag gjorde var att fråga honom, om han varit framme förut. Nej, det hade han visst icke, men han hade vänt om vid djuraledet, för han tyckte det blev för långt, och gossarna hade gått med ända fram till Höje. Om vålnaden nämnde jag ingenting för Uddén, som gick upp på sin kammare och lade sig, och jag satte mig åter på förstugukvisten att avvakta gossarnas återkomst. Det dröjde tämligen länge, men omsider kom de. Jag omtalade då för dem den underliga vålnaden, och de å sin sida berättade vad som tilldragit sig under deras hemväg från Höje, nämligen att de upprepade gånger hört Uddéns namn ropas uppe i berget. Detta skulle enligt folktron betyda, att han ej hade lång tid att leva. Vi kom överens om att inte omtala det passerade för Uddén, på det att han ej måtte oroa sig. Någon tid därefter blev Uddén missiverad till en annan pastor. Det var väl ej ett halvt år gånget innan vi i stiftstidningen fick läsa att han var död.

Skolan

På sockenstämma år 1798 bestämdes att klockaren Carlholm skulle undervisa församlingens barn i kristendom och innantillläsning. Undervisningen skulle börja årligen i mitten av mars och fortsätta till tiden för sädesbärgningen. Efter skördens avklarande skulle undervisningen återupptagas och fortsätta till slutet av sep-

Gruppenbild av eleverna i småskolan 1913. Lärarinna: Hulda Hedberg.

tember. Carlholm fick två tunnor korn ur sockenmagasinet för de medellösa barn. De välbeställda fick betala själva enligt överenskommelse med klockaren.

Det är sedan tyst om skolundervisningen fram till 1825. Då föreslog prosten Egnell, att man skulle bygga ett hus, lämpligt till lancasterskola. Sockenbönderna tvekade inför kostnaderna. Man enade sig om ett uttalande, där det hette, att frågan var av sådan betydelse, att den inte nu på en gång kunde beslutas utan fick uppskjutas till ett senare tillfälle. Men en lancasterskola fick socknen ändå, på frivillig väg. En ung pastorsadjunkt, Bergman, som tjänstgjorde i V. Tollstad, öppnade sommaren 1825 på egen risk och bekostnad en dylik skola i sockenstugan. Inte mindre än sjuttio två barn anmäldes, därav flera utsocknes. Av utrymmesskäl kunde bara femtiosex antagas. Barnen undervisades i kristendom, fäderneslandets historia, europeisk geografi, räknekonsten och kroppsliga övningar. Försöket slog så väl ut, att det upprepades sommaren därpå. Men hur länge som helst var inte pastorsadjunkten villig att hålla på oavlönad och i den trånga sockenstugan. Efter att ha fått ett utmärkt betyg som undervisare i V. Tollstad, flyttade han till en nystartad lancasterskola i Mörby, Örberga. Na-

turligtvis fanns det för folkupplysning ivrande personer i socknen, vilka försökte hålla den utmärkte läraren kvar. Jägmästare Modig på Höje uppmanade sockenborna att bygga ett skolhus. Enligt det kostnadsförslag, som han lade fram, skulle huset kosta 500 riksdaler, till vilket man kunde få ett statligt, de första fem åren räntefritt, lån. Modig fick stöd av socknens båda övriga ståndspersoner, Ahnström i Alvastra och Hedelius i St. Lund. Men när prosten Egnell uppmanade församlingens äldste, myndige gästgivaren Magnus Abrahamsson, att säga sin mening, blev det ett klart nej, förtäljer protokollet. Alla sockenbönderna följde då sin ålderman, och V. Tollstad blev inte den föregångare för ordnat skolväsende, som det kunde ha blivit.

Enligt Modig var det en både beklaglig och sorglig händelse, att den duktige magistern lämnade socknen. "Bergman gick till Örberga", skrev han, "mer än ett öga upplöstes i tårar, mer än en för sina barns väl ömsint fader kände sin förlust, men mer än allt annat vittnade barnens högljudda klagan och upprörda känslor, när deras lärare sade dem sitt sista farväl. Och detta krossande, detta oväntade slag, just som de börjat höja sig över djurlivet, och börjat rikta sina tankar åt ädlare spörsmål".

Snart nog insåg också de övriga sin förlust. År 1827 beslutades att anställa en barnalärare, som skulle undervisa i stavning, utanläsning, skrivning och räkning. Till lön anslogs två tunnor säd ur sockenmagasinet. Dessutom skulle de välbärgades föräldrar betala särskilt. Lärarbostad skulle bli den gamla klockarekammaren och skolsal fattigstugan. Skolläraren skulle även städa kyrkan, sköta klämtningen samt bära omkring postlådan bestämdes det. Att få tag på en kvalificerad lärare på de villkoren var kanske inte så lätt. Visserligen talas det om, att en lärare antogs på prov, men hur det så småningom gick, förstår man, då det 1831 beslöts att sälja skolinventarierna, som låg till ingen nytta.

Nästa gång skolfrågan togs upp var 1836. Den 20 maj detta år kan betecknas som V. Tollstad skolas födelsedag. Då blev en av prosten Dansson uppgjord skolordning antagen, och en skoldirektion tillsattes, i vilken bl. a. Modig invaldes. Sockenstämman beslöt att utdebitera 1/4 tunna råg och korn per hemman för lärarens avlöning. Det beslöts också att måla och reparera upp sockenstugan och använda den som skollokal. Som lärare anställdes gamla klockaren Carlholms son, organistkandidaten Hans Jakob Carlholm. Men ännu gnisslade det här och var. År 1838 förklarade Gustaf Lagerlöf och A. Jonsson i Hästholmen, att de inte ville erlægga några hemmansavgifter till den nya skolan, enär de själva inga barn hade. De båda Hästholmenbönderna erinrades om soc-

kenstämmbeslut av den 20 maj 1836 och uppmanades i så fall försöka att i laga ordning få ändring i detta beslut.

Så tillkom då Kungl. Maj:ts folkskolestadga år 1842. Skoldirektionen fick nu övergå till att kalla sig skolstyrelse. Den första dylika i V. Tollstad hade följande sammansättning: Hofjägmästare Modig, Höje; häradsdomare Egnell, Haninge; inspektor Hedelius, St. Lund; Gustaf Lagerlöf, Hästholmen; Peter Nilsson, Haningetorp; S. T. Persson, Tegneby; Jonsson i Näfstad samt O. Nilsson och S. Jonsson i Broby. Det blev nu andra krav på såväl lärare som skolhusbyggnader. Beträffande lärare var det ju bara att försöka anställa en med de kvalifikationer som fordrades och betala den stadgeenliga lönen. Det föreslogs också att bygga ett skolhus redan nästa sommar i närheten av kyrkan och med rum för läraren ovanpå. Men församlingens majoritet uttalade, att dessa utgifter var så gott som omöjliga att klara med tanke på att det var en liten socken, få rika personer, och med tanke på den ännu inte färdiga kyrkobyggnaden, kyrkogårdens iordningställande, uppförande av magasinshus m. m.

Skolhusfrågan blev ett ständigt återkommande diskussionsämne de följande åren. Eftersom det också behövdes fattig- och sockenstuga, tyckte somliga, att man kunde bygga ett tvåvåningshus där alltsammans kunde inrymmas. Andra ville ha ett envåningshus med plats för bara skola och lärarbostad, socken- och fattigstugorna kunde ju repareras upp och användas tillsvidare. Och så fanns det naturligtvis de, som inte ville bygga alls. Petter Larsson i Stocklycke t. ex., tyckte att den gamla sockenstugan borde duga gott även till skola.

Förslaget om tvåvåningshus segrade till slut. Kanske det inte var så lyckat med fattig- och skolhus under samma tak, men det fanns ju ett utrymme att ta till, när skolan snart nog behövde detta, och ett nytt fattighus fick byggas. Skolbyggnaden lades på den plats, där tidigare sockensmedjan stått. Den användes som skollokal ända fram på 1930-talet. Numera kallas den Rödingen — ett namn som skolstäderskan Maria lanserade — och användes som församlingssal och vaktmästarbostad. Den nuvarande skolbyggnaden uppfördes 1917.

Klockare och lärare

Eric Carlholm, född i Skeda 1764, blev klockare och organist i V. Tollstad 1789. Han var gift med Catarina Skilling från Haninge-

torp, med vilken han hade sju barn. Sin bostad hade han i Eriksberg, Uckleby.

Carlholm var en sådan där klockarefar, som allting skulle bestyra. Till hans sysslor hörde att lära barnen läsa, hålla ljus i kyrkan, handha kyrkans tvätt m. m. När år 1824 en svår kreatursjukdom härjade i socknen, var det Carlholm, som omedelbart skickades till Linköping för att skaffa hjälp. År 1805 fick han i uppdrag av sockenstämman att bege sig till provinsialläkare Acharius i Vadstena för att lära kokoppypning. Han blev så skicklig vaccinator, att hans verksamhet sträckte sig långt utanför socknens gränser. År 1818 kunde han för sockenstämman deklarerat, att inget barn, över ett år gammalt, fanns ovaccinerat i socknen. Och på 1830-talet föreslogs på en stämma, att Carlholm borde få någon belöning, för att han skött vaccineringen oklanderligt i så många år.

Mest känd var Tollstadklockaren ute i bygderna som speleman. Tillsammans med en kollega från en grannsocken jämte en sockenskräddare bildade han en trio med fiol, klarinett och violoncell. Efter den musiken trädde dansen vid mångt julgille runt om i Lysingsbygden. Troligen spelade denna trio vid det berömda tredagarsbröllopet i Holkaberg, skildrat i Roséns "Några minnesblad".

När Carlholm blev för gammal att sköta sin tjänst anställde han med sockenstämmans medgivande en vikarie och avstod halva lönen åt denne. Den förste vikarien hette Örtengren, senare organist i Ödeshög. En annan vikarie var N. P. André, som var den förste att förena organist- och skollärartjänsterna. Carlholm kom vid flera tillfällen i dispyt med sina unga kolleger om vad som var halva lönen. Sockenstämman fick ingripa och reda ut förhållandena, och det förklarades att klockarlönen sedan urminnes tider varit åtta kappar korn och åtta kappar råg av varje hemman.

Carlholm avled 1846, 82 år gammal.

Fredrik August Svenertz föddes i Askeryd 1824. Han efterträdde André som lärare och organist 1847. Han blev den förste läraren i det nya skolhuset. Svenertz var också hamnfogde i Hästholmen, råkade i trassel med redovisningen, gjorde konkurs och tvingades avgå på grund av vacklande hälsa, som det hette. Han slutade som lärare 1866, men kvarstod som organist och avled i socknen 1886.

Som lärare efterträddes Svenertz av Leonard Nyberg, även känd kommunalman. Han avgick med pension 1877 och blev även han hamnfogde i Hästholmen. Lärare och organist blev då Johan Malkholm Kindegren, som innehade befattningarna till sin död 1906.

Han efterträddes av, för nuvarande generationen välkände, Adolf Andersson, som ett trettioårigt år fostrade det unga V. Tollstad. Nuvarande lärare och organist är Carl-Erik Gustavsson. Av övriga folkskollärare som verkat i kyrkskolan kan nämnas Karin Peters, Karl Torén och Greta Hellner.

År 1864 fick socknen sin första småskola. Lärarinna var hustrun Maja Stina Johansdotter från Näfstad, som höll reda på sin stora barnskara för 75 riksdaler om året. Åren 1880—1890 tjänstgjorde en Hulda Häggberg som lärarinna och därefter under ett trettioårigt år Hulda Hedberg. Av övriga småskollärare kan nämnas Karin Svensson samt Vera Håkansson, den senare medaljerad 1960 efter lång och trogen tjänst i socknen.

Sedan 1928 har socknen även haft en skola i Omberg. Lärare där är sedan åtskilliga år Verner Jansson, som även var socknens siste kommunalordförande.

Sockenmagasinet

Under självhushållningens tid gick det mesta som odlades åt för eget behov. Ofta räckte det inte till. När våren kom, hade man varken kvar till utsäde eller brödföda. I så fall kunde man vända sig till sockenmagasinet, som tjänstgjorde som ett slags spannmålsbank. Alla gårdar insatte på hösten en viss kvantitet, i V. Tollstad fyra tunnor per hemman. På våren lånades så denna spannmål ut för att betalas igen på hösten men då med ränta, i V. Tollstad en fjärding per tunna. Rörelsen rekommenderades av myndigheterna, och påstötning från högre ort låg bakom de flesta magasinens tillkomst. Alla hemman i en socken måste vara med, och sockenstämman var det beslutande organet.

V. Tollstad fick en dylik magasin förening 1783. Det var de svåra åren i början av 1780-talet, som var orsaken. Men 1784 blev ett gott skördeår, så tiden för starten var ju lämplig. Man hade ett magasin i närheten av kyrkan. Två tillsatta magasin föreståndare hade att sköta om in- och utlåning. En sådan föreståndare var från 1794 och en lång tid framöver gästgivaren Magnus Abrahamsson i Hästholmen. Även riksdagsmannen på Alvastra, Gustaf Nilsson, hade denna syssla en längre tid.

År 1794 talas om dyrtid och sädesbrist. Det beslöts att en del av den utlånade säden kunde få anstå till nästa höst — men det fick inte bli någon vana, betonades det. Sedan följde bättre år, 1796 talas om överskott. Femtio tunnor såldes, och sockenstämman beslöt att av detta bilda en särskild kassa, "som till socknens

bästa kunde nyttjas". Det beslöts också att bräder skulle inköpas för avbalkning av ett hörn, där den sämre säden skulle förvaras, så att de, som lämnade in sådan säd, kunde få samma sort tillbaka. För säkerhets skull beviljade stämman vid samma tillfälle medel till ett hänglås.

När rörelsen även fick kontanta medel tillsattes en kassaförvaltare, "som skulle hålla rediga och redliga räkenskaper över kassans debet och kredit" enligt stadgarna. Överjägmästare Modig på Höje skötte en längre tid denna syssla. Arvodet var en procent av de influtna medlen. Räntan kunde nu även erläggas kontant. Man bedrev även utlåning av kontanta medel mot ränta och borgen. År 1805 innehöll magasinsskassan 547 riksdaler och 1812 1126 riksdaler.

Under goda år var det svårt att få säden utlånad. År 1810 såg man sig nödsakad sänka räntan till två kappar per tunna. Det gick ändå inte att placera säden, utan hela nittio tunnor fick säljas på auktion. Men det stundade återigen svårare år. År 1813 gick det så långt, att man fick låna säd från kronomagasinet i Linköping. Men man fick inte heller därifrån så mycket man hade tänkt sig. I ett brev från kronomagasinet heter det bland annat, att V. Tollstadsborna inte kunde påräkna så stor hjälp, "emedan detta var beskärt endast de mest nödlidande, vartill välmående och besuttna bönder i V. Tollstad inte kunde räknas". År 1815 talas om missväxt, "som i flera år måst vidkännas denna lilla slättboförsamling". Men redan året därpå är det uppåt igen, för då beslutas om försäljning av sjuttio tunnor korn. Och de goda åren fortsatte, för 1819 rapporteras magasinets tillgångar vara 112 tunnor stritt korn och 1124 riksdaler kontant.

Magasinsskassan blev för socknen en riktig guldgruva, som tulades flitigt för olika ändamål. Den som drabbades av eldsvåda kunde med stor säkerhet räkna med understöd ur magasinet, innan brandstodsföreningen bildades 1815, då halva magasinsskassan skänktes som grundfond i den nya brandstodsskassan. De fattiga hade också anledning välsigna sockenmagasinet. Nästan varje stämman beviljades medel in natura eller kontanter till någon fattig. År 1798 omtalas att klockaren Carlholm hade två tunnor korn ur magasinet, för att han lärde barnen läsa. "För ett av fiendeanfallet fosterlands räddning och av varm välvilja för i finska kriget utgångna medbröder" skänktes 1808 ur kassan femtio riksdaler till beklädning av Östgöta Lantvärn. När koleran härjade i Vadstena 1834 beslöts att skänka de fattiga i staden fem tunnor korn. Även till kyrkliga ändamål togs medlen i anspråk, t. ex. 1837 då orgeln reparerades.

Magasinsrörelsen behöll sin betydelse ända fram till århundradets mitt. När V. Tollstad byggde kyrka 1840—43 fick magasinsskogen flyttas, ty den kom ivägen för den utvidgade kyrkogården. När socknen i slutet av 1840-talet byggde sitt första skolhus, togs hela magasinsskogen i anspråk för detta. Själva skogen stod kvar till 1883. Timret användes då vid uppförandet av fattigstugan i Hästholmen. Det var också gammalt kärnvirke som blottades, det kunde trädgårdsmästare Hermansson konstatera, när han 1959 lät flytta byggnaden och förvandla den till en trevlig tvåfamiljsvilla.

Sockenallmanningen Hällemoen

I Stora Åby socken finns en V. Tollstad hemmansdelar tillhörig skogsallmanning, Hällemoen. Denna skogspark har betytt en hel del för den skoglösa socknen och gör så än i dag, då utdelningen är 6 kbm. per hemman och år.

Enligt den muntliga traditionen är skogsområdet skänkt av en änka en gång i tiden till de skoglösa socknarna Heda och V. Tollstad. Det måste i så fall ha varit för mycket länge sedan. När Olof i Stoeryd och Måns i Månsabola år 1661 bestred V. Tollstads och Hedas rätt till området, fanns inga gåvohandlingar e. d. att visa. I stället framkallades vid tinget två gamla "oberyktade män", åttioåttioåriga nämndemannen Lars Torkilsson i Jettingstad samt åttioåriga Måns i Råby, "ännu bofaste män och vid sitt goda rätta förstånd". Dessa båda äldermän gick ed på, att Tollstad och Heda socknars innevånare sedan urminnes tider brukat hämta sin "hus-tarf; Tyre, Wed, Timber, Stör, Gärdesfång, Löfgörning" m. m. ur en skogspark, vars ungefärliga gränser angavs sålunda: "Ofvan St. Korset åt Månsabola — sedan åt Stora Kärr och Hällemo=gård utmed Kvarnery ägor till Skramle=Bro och Knappery därifrån åt Stoery, som är runtomkring Stora Kärr, och åt Stora Korset igen". På detta vittnesmål fick Heda och V. Tollstad sina första papper på området ifråga.

För granngårdarna förblev emellertid skogsparken en nagel i ögat. År 1728 gjordes ett nytt misslyckat försök att få bort slättsocknarna från Stora Åbyskogarna. Och 1773 satte grannhemmanen Alboryd, Knäpperyd, Stoeryd, Månsabola och Bro in ett gemensamt angrepp och satte Hedas och V. Tollstads rätt till Hällemoen i strid. Men hundraåriga "dokument" bevisade socknarnas rätt, heter det. Dessa dokument var troligen de från 1671 och 1728 i laga kraft vunna domarna.

Mot slutet av 1700-talet delades allmanningen upp mellan Heda

och V. Tollstad. Det föregicks av en del misshälligheter, bl. a. ville V. Tollstadbönderna utestänga alla Hedabor, som bodde öster om Disevidån (dessa hade egen skog).

Atskilliga gånger fick man gå till tings med inkräktare. Det var framförallt granngårdarna, som genom lövtäckt, skogsavverkan, betesgång m. m. fortfarande nonchalerade Tollstadbönderna. År 1823 instämde t. ex. Olofsson, Alboryd, för att helt enkelt ha ingärdat en del av området. Inte heller sockenbönderna själva var så noga ibland. Självaste nämndemannen, Gustaf Lagerlöf i Hästholmen, kom man en gång på med att olovligt ha tillgripit ett par lass ur Hällemoen. Han erkände inför sockenstämman och erbjöd sig gottgöra med tio riksdaler till kyrkokassan, om han slapp åtal, vilket sockenborna gick med på.

Förutom den årliga hemmanstilldelningen användes timmer ur Hällemoen till alla möjliga ändamål; byggen och reparationer i socknens regi, prästgård, fattigstuga o. s. v. Till detta togs alltid virke ur sockenallmanningen. Innan brandstodsföreningen tillkom var det också vanligt att den av eldsvåda drabbade erhöi extratilldelning för uppbyggandet. Hällemoen blev på detta sätt, jämte sockenmagasinet, socknens största ekonomiska tillgång.

Beträffande hemmanstilldelningen så var den i början av 1800-talet fyra lass per hemman. Längre fram övergick man till att avverka och dela upp ett och ett halvt tunnland årligen. Vissa år avverkade man två tunnland. När detta system i längden inte visade sig så lyckat, övergick man till utstämpling i kubikfot. År 1890 utstämplades 200 kubikfot per hemman.

Även under senare tid har försök gjorts, inte att bestrida socknens rätt, men böndernas rätt att ensamma njuta inkomsterna av denna naturtillgång. Förre, när hemmansdelarna bestred alla socknens utgifter, var det fullt riktigt menade man. Men sedan det tillkommit så mycket skattebetalare av andra yrkeskategorier, borde Hällemoen komma sockenkassan till del. Trots stöd av jägmästare Grinndal på Höje lyckades det inte att ta skogen från bönderna. Det konstaterades klart och tydligt, att det var hemmansdelarna som hade rätten till Hällemoen och ingen annan.

Numera är det inte de kommunala myndigheterna som bestämmer över allmanningen utan en av hemmansägarna tillsatt styrelse med Allan Bremer, Forsby, som chef.

Förtroendemän, släkter m. m.

Anders Zachrisson i Kullegården och Magnus Abrahamsson i Hästholmen var de tongivande namnen inom sockenstämman un-

der slutet av 1700-talet. Vi har t. ex. i kapitlet om skolan sett, hur den sistnämnde stoppade lancasterskolan 1826. En annan förtroendeman från denna tid var Blavier i Näfstad. Han härstammade från en fransk släkt, som invandrat under pesten. Av ättlingar till honom kallar sig en gren för Hedblad och en annan för Stjernholm. Ett par andra flitigt anlitade förtroendeman var de båda ståndspersonerna Modig på Höje och Ahnström i St. Lund. Gustaf Nilsson, Alvastra, deltog också livligt under ett tiotal år i det offentliga livet. Han var riksdagsman och representerade bl. a. Lysings härad vid den riksdag i Örebro 1810, som valde Karl Johan Bernadotte till Sveriges tronföljare.

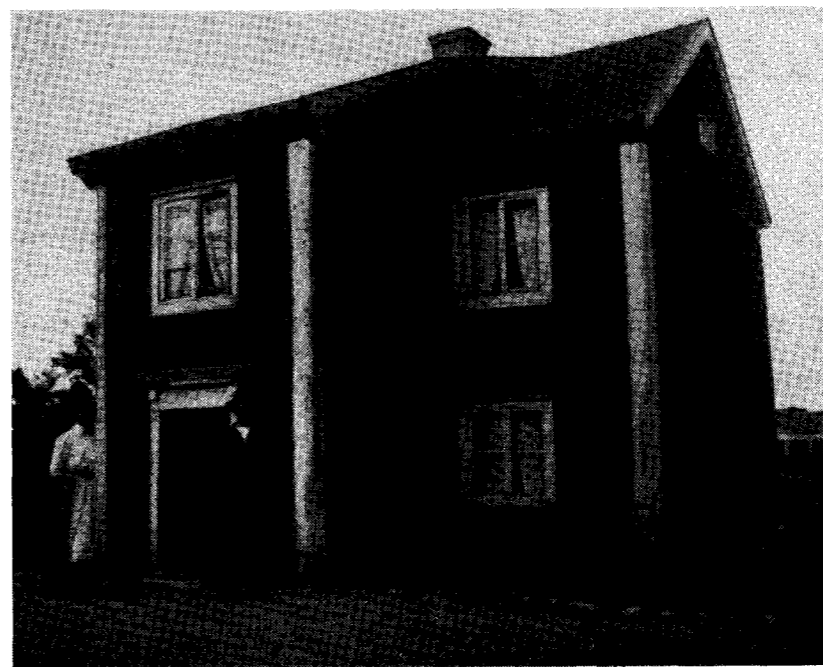
År 1814 möter oss för första gången namnet Hedlund i protokollet. Det var Peter Hedlund, född i Rök 1767. Han kom till V. Tollstad från Heda 1813 och är stamfar för den ännu i socknen verksamma Hedlundsläkten. Han hade en son, Johan, född 1794, som i sin tur hade tre söner, Anders August, Gustaf Teodor och Carl Petter. En son till Anders August var den i socknen välkände donatorn och doktorn, August Hedlund.

En annan förtroendeman, Peter Nilsson, Haningetorp, född 1779 i Heda, har ännu verksamma ättlingar i socknen, nämligen Salomonsson i St. Lund samt Fredrikssonsläkten från Broby. Denna Fredrikssonsläkt är mycket gammal inom socknen. Den är vitt förgrenad och härstammar ursprungligen från ledvaktare på Omberg, men flera generationer har också varit lantbrukare i Broby. Framlidne lantbrukaren Carl Fredriksson (Holmen) har utarbetat en ingående redogörelse för denna släkt. Peter Nilsson hade en son Gustaf Persson, även han lantbrukare i Haningetorp. Denne var med i socknens första kommunalnämnd, som hade följande sammansättning:

Ordf., häradshövding E. G. Egnell, Haninge; vice ordf., Gustaf Persson, Haningetorp; Sven Petter Persson, Tegneby; Carl Persson, Broby; gästgivaren Johan Jönsson, Hästholmen; Anders Nilsson, Tegneby och Anders Hedlund, Uckleby.

Sven Petter Persson i Tegneby hade en son, A. L. Strandner, som var lantbrukare, handelsman och föregångsman inom olika områden i Hästholmen under senare hälften av 1800-talet. Hans hustru Gustava blev mycket gammal. Det var en originell gumma, som ännu på 1930-talet bodde i sin undantagsstuga vid Vättern.

Häradshövding Egnell efterträddes redan 1867 av kapt. Fr. Rosin på Alvastra som kommunalordförande och denne i sin tur av skolläraren, sedermera hamnfogden, Leonard Nyberg. Denne ledde den kommunala verksamheten fram till 1894, då han tvangs avgå på grund av trassel med redovisningen. Efterträdare blev

Prästgårdens gamla arrendatorbostad.

C. A. Larsson i Broby. Han hade börjat sin kommunala bana redan på 1870-talet, då han blivit invald i kyrko- och skolråd, och var den dominerande kommunalmannen tills han 1917 efterträddes av sin svärson, John Pharmansson, Tegneby. Om honom sägs det, att man kunde fråga honom om vad som helst när det gällde kommunalt vetande, utan att han blev svaret skyldig. Efter Pharmanssons hastiga bortgång 1944 blev folkskollärare Verner Jansson ordf. i kommunalfullmäktige.

Av kommunalmän från de senaste hundra åren kan för övrigt nämnas: Th. Floodman, Hästholmen; Anders Hedlund, Uckleby; Gustaf Petterson, Hästholmen; Aug. Larsson, Tegneby, J. Ingvarsson, Alvastra; P. Aug. Karlsson, Näfstad; Axel Salomonsson, St. Lund; C. E. Svensson, Pikatorp; K. O. Torén, Forsby; Ernst Fredriksson, Prästgården; Ernst From, Björstorp; John Andersson, Hästholmen, samt Karl Erik Hertz, Hästholmen.

Händelser och årtal

- 1543:** Dackes friskaror tränger plundrande fram till Alvastra men måste dra sig tillbaka, då invånarna, i motsats till Ödeshög och St. Aby och trots de katolska prästernas uppviglingsförsök, gjorde gemensam sak med kungatrupperna.
- 1567:** Danska hären under Rantzaus befäl slår läger vid Alvastra. Det som är kvar av klostret brännes, och två dagar senare röner Vadstena samma öde.
- 1576:** Johan den tredje ger befallning om Alvastra klosterkyrkas iordningställande, vilket dock aldrig blev åttlytt.
- 1596:** En Måns i V. Tollstad omtalas som dubbel mandråpare. Han har till och med druckit sina offers blod i ett stop. Straffet blir lindrigt: 39 slag ris och 9 ämbar vatten.
- 1649:** Ägaren till Alvastra, Mattias Palbitzky, avlider. Gården tagges vid reduktionen ifrån arvingarna och blir överstelöjtnantsboställe.
- 1693:** Två pigor har gått oskriftade till nattvarden anmäler kyrkoherden till domkapitlet. Eftersom det skett i enfald och oförstånd och pigorna dessutom mycket ångrar sin svåra synd, "går them hårdt til hiertat", så föranleder det ingen åtgärd.
- 1707:** En tjuv bryter sig in i kyrkan natten mellan den 7 och 8 mars. Bytet blir 371 riksdaler kopparmynt.
- 1717:** Soldaten Måns Frisks änka söker tillstånd att gifta om sig, enär maken inte återfunnits på fånglistorna av år 1710.
- 1750:** Folkmängden i socknen uppe i över 500 personer.
- 1765:** Krögaren Jonas Rundqvist i V. Tollstad anklagas vid häradsrätten i Mjölby för att ha nedhuggit häradsgalgen och tagit kroken och sju spikar ur densamma. Avsikten var att använda det stulna till fiskredskap,, vilket skulle ge tur.
- 1792:** Drängen Sven Persson och pigan Margareta Månsdotter, båda från Tegneby, undergår kyrkoplikt för lönskaläger. (Det är sista gången bestraffning för sådan förseelse omnämnes i protokollen).
- 1794:** Krigsmansänkor i socknen beviljas understöd ur magasin-kassan.
- 1796:** Talas om tidens svårhet.
- 1797:** Ett tusen daler kopparmynt doneras till socknen av Johan Persson, Broby.
- 1799:** Till fattighjonssköterska antages pigan Inga Sunesdotter. Hon skall städa och tvätta åt de fattiga, gå dem till handa

och för övrigt bemöta dem med hövlighet och ömhet.

- 1800:** Sockenskräddaren Johan Olofsson i Haningetorp anhåller om entledigande från sin post, som han haft i tjugo år.
- 1801:** Lars Olofsson i Hästholmen har tagit in ett fattigt utsocknes folk. Han ålägges vid tre riksdalers vite att omedelbart skaffa dem ur socknen igen.
- 1803:** Plantlador för salpetersjudning måste anläggas enligt statens beslut.
- 1807:** Peter Jonsson i Broby och hans hustru lever i oenighet inom äktenskapet. De kallas båda inför sockenstämman. Prästen förmanar och uppmanar dem båda till en kristligare och fogligare sammanlevnad. Hjälper inte detta, hotas med domkapitlet.
- 1811:** Änkan Brita i Broby utlovas fattigdel, om hon samtycker till att hennes kvarlåtenskap tillfaller socknen. I annat fall blir hon utan.
- 1812:** Socknen får sin första barnmorska, torparen Anders Jonssons hustru Anna Stina, som går igenom en kurs hos doktor Ascarius i Vadstena.
- 1813:** Kyrkoherde Ek i Rogslösa—Väversunda förklarar i ett brev till prostén Egnell, att han inte vill ha några tiggare från V. Tollstad springande i sina socknar.
- 1815:** Hushållningssillet vill ha en veterinär till distriktet. För att få en fond skulle uttagas en skilling per boskaps kreatur. Sockenstämman avböjer med motivering, att de endast med största svårighet kan bestrida sina vanliga oundvikliga utgifter.
- 1818:** Rötfeber härjar i socknen. Flera personer avlider.
- 1819:** Antages en ny sockensmed med det betecknande namnet Stålhammar.
- 1822:** Får socknen sin första hälsovårdskommitté.
- 1827:** Socknens fattiga förbjuds besöka Ödeshögs socken. Härpå svaras med att förbjuda alla Ödeshögs och St. Abys fattiga att besöka V. Tollstad.
- 1831:** Veneriska sjukdomar härjar i trakten. Misstänkta fall från V. Tollstad skall omedelbart anmälas.
- 1839:** Vargar uppträder i Omberg och i Dags Mosse, där de river flera kreatur. Varnät inköpes och skallgång företages tillsammans med Heda, Rogslösa och Väversunda.
- 1850:** Socknens folkmängd 712 personer.
- 1857:** Rödsoten härjar våldsamt. Fyrtiotvå personer avlider, mest barn.

- 1862: Ersättes sockenstämman med kommunalstämma. Den första sockenbudgeten balanserar på 709 riksdaler.
- 1876: C. A. Larsson i Broby nämndeman.
- 1878: Vid ett riksdagsmannaval inställer sig följande i socknen röstberättigade: P. Renström, Alvastra; J. P. Jönsson, Hästholmen; A. L. Strandner, Hästholmen; J. A. Larsson, Tegneby; kyrkoherde A. Alson samt L. Nyberg. Resultat: A. Andersson i Vestaná fem röster och Dicksson på Kyleberg en röst.
- 1885: Beslutas teckna aktier i den planerade järnvägen Fågelsta—Vadstena—Ödeshög, vartill togs ett lån på 5.000 kronor.
- 1888: Ett par kringresande mormonpredikanter agiterar på Dags Mosse. Kyrkorådet ingriper och förbjuder "de yttersta dagarnas heliga" att vidare uppträda i socknen och sprida "den grövsta villfarelsen under religionens täckmantel".
- 1889: Fru Gustava Strandner får tillåtelse att sälja vin och malt-drycker vid Hästholmens järnvägsstation.
- 1891: Eftersom vargnäten inte längre anses behövliga beslutas sälja dessa.
- 1897: Begärs bidrag för konservering av Alvastra klosterruiner. Kommunalstämman hänvisar till hur staten för flera århundraden sedan satte sig i besittning av klostrets rikedomar, varför det inte är för mycket begärt, att staten nu själv bekostar konserveringen.

Sagornas berg

Enligt folktraditionen har Omberg fått sitt namn av drottning Omma. I verkligheten är det tvärtom. Drottning Omma har fått sitt namn av Omberg och detta i sin tur av ordet åmme=ånga. Berget åmmar har man sagt, när man sett det insvept i dimslöjor.

Vad det mystiska sagoväsendet drottning Omma beträffar, lär hon ha varit en jättekvinna, som haft sitt residens på bergets nordligaste udde, Borgs udde. Men hon lär ligga begravd på Hjässan, som förr kallades Ommekulle eller Ommas kulle.

Många är variationerna på sägnerna om trollen eller jättarna i Rödgavel och deras mellanhavanden med de första kristna kyrkorna i trakten. Som alltid i sådana sägner drog trollen det kortaste strået. I Rödgavel var det en klockare i V. Tollstad, som gjorde slag i saken. En trollkäring ville ha sina ungar kristligt döpta. De skulle få evigt liv då, trodde hon. Ett troll lever ju eljest inte mer än i ett par tusen år? Nåja, prästen i V. Tollstad var inte ovillig göra käringen den tjänsten, men för säkerhets skull tog han klockaren med sig. Väl komna till Rödgavel söp de sig emellertid fulla av trollens goda öl. Klockaren, en stor stark karl, hade dåligt ölsinne. Han fick fatt på trollens gamla släktklubba och började slå omkring sig. Snart låg alla trollen döda, och prästen och klockaren satte sig i båten för att ro hemåt. Då sade prästen:

— Du har glömt någon. Jag hör någon skrika därinne.

Klockaren gick in igen och fick se en gammal trollkäring, själva stammodern.

— Här i Rödgavel har jag levat. Sju ekskogar har jag sett växa upp och ruttna ner, men ett sådant elände har jag aldrig varit med om förr, jämrade hon sig.

— Är du så gammal käring, sade klockaren, är det tid på att du dör.

Så slog han ihjäl käringen också.

Sedan dess har aldrig något troll visat sig i Rödgavel. Tur är kanske det. Sena tiders klockare är nog för fridsamma av sig för att dräpa troll i Rödgavel.

Elva bokar var på sin tid ett vida omtalat fenomen. Det var ursprungligen tolv stammar, vardera av en vanlig boks tjocklek men växta i cirkel från en enda rot. Den gick då under namnet Apostlaboken. Men så tyckte en bonde, att Judas inte borde vara med. I religiöst nit högg han därför ned en av stammarna. Numera finns det inget kvar av de märkliga träden, men år 1829 stod sju av stammarna kvar. En otalig massa namn har varit in-

ristade i barken, bl. a. Karl den elftes och tolftes egenhändiga namnteckningar.

Redan under hednatiden vallfärdade bygdens folk till Omberg. Troligtvis förrättades också blot på Hjässan. Traditionen att samlas på Omberg annandag pingst är månghundraårig. Om väderleken var vacker, berättas det från sjuttonhundratalet, samlades man i tusental, dansade och sjöng. Larret kunde ibland uppdrivas till sådan höjd, att särskilda tillsyningsmän fick anskaffas för att upprätthålla ordningen.

En annan gammal nu bortlagd tradition var att Kristi Himmelfärdsdag hämta vitlera från Vitlersbäcken. Man använde leran till att stryka över murbandet i spiseln. Det skulle skrämja bort spöken och andra otyg. Flera heliga källor, offerkällor, omtalas också. Mest besökta var Hälle källor. Enligt sägnen skulle Jons döttrar i Hälle en söndag gå till kyrkan men blev mördade strax efter avfärden av en bror. Prästen i kyrkan som väntade på dem tog då upp till ingång:

Jons döttrar i Hälle

söver allt för länge.

Men på platsen där de mördades rann en källa upp.

Djurgården

En del namnformer som Södra- och Västra Djurledet, Djurkälla m. m. påminner om den tid då Omberg var Kungl. djurgård. Denna djurpark anlades i början av sextonhundratalet, troligen 1618, då stathållaren på Vadstena slott, Lindorm Ribbing, fick i uppdrag att inhägnat en liten djurhage på Omberg. Redan 1665 hade djurhagen utvecklats så långt, att den i riksdagen kallades "omistlig". Från denna första tid vet man eljest inget mer om djurgården än det Lysings härads domböcker har att berätta om beträffande tjuvskytta. År 1662 t. ex., stod Jonas i Aurud, Ödes hög, åtalad för att ha skjutit en hjort och en hjorthind i djurgården, Åmmeberget. Mot sitt nekande dömes han att böta 100 dlr silvermynt.

Djurgården, som omfattade 5.900 tunnland, var inhägnad med en 8.800 famnar lång och fyra meter hög gärdesgård. Denna var indelad i sextio länkar, varje länk innehållande 148 famnar. Den bonde, som underhöll en sådan länk, fick antingen avdrag på kronoskatten eller fyra daler sexton öre årligen. Trots den ofantliga gärdesgården var det svårt att hålla vargarna borta. När drivorna med skarsnö tornade upp sig fordrades många dagsverken för snö-

skottning och vakthållning. Värst var det när Vättern frös till. Då fick Dals och Lysings häradsbor, medelst vakthållning vid tre stora eldar, försöka hålla de över isen antågande odjuren borta. Detta lyckades inte alltid. Då fick man gå skallgång, och försöka ta kål på vargarna, innan de hunnit riva allt för många djur. Vid ett tillfälle, 1735, omtalas att hela Vadstena län (fyra härad) var kommenderat till skallgång i djurgården. Det måste ha varit en hel armé på marsch.

Djurgårdstiden var Ombergs romantiska period, säger Rogs-lösaprästen John Bohman i sin bok "Omberg och dess omgivning-ar". Till djurens utfodring var ängar med tillhörande foderlador anslagna, bl. a. i Holmen och Elvarum. När djurvaktaren gick till foderladan för att ge dov- och kronhjortarna hö, sammankallade han dem med klubbslag i ladans vägg. Vid denna signal, säger Bohman, anlände med vindens snabbhet oftast en hundratalig skara, omringande sin försörjare.

De anslagna ängarna, på vilka skördades 60 till 70 lass hö, räckte inte, utan foder fick anskaffas genom landshövdinge-ämbetets försorg. Antalet djur beräknades 1794 vara 400 styc-ken. År 1805 var det bara ett sextiotal, varav 20 kron- och 40 dovdjur. Nedgången lär ha berott på rovdjurens täta besök.

Att jaga på Omberg var ett kungligt nöje. Drottning Kristina skall ha provat sin lycka där. Karl XI ägnade också ett par da-gar åt Omberg, när han i oktober 1673 besökte Östergötland. Även Gustav III jagade här en gång under sin kronprinstid tillsammans med bröderna Fredrik Adolf och Karl samt systemen Sofia Alber-tina. Femton rådjur föll för de kungliga ungdomarnas skott. Även lilla prinsessan Sofia Albertina lär ha skjutit som en hel karl.

Med tiden stod det klart, att denna dyrbara apparat inte kunde hållas igång för några kronhjortars skull. Bönderna var också mer än belåtna på skallgångar och vakthållningar, isynnerhet den på Vättern nattetid — där de ådrog sig ohälsa — enligt en samtida rapport. Redan 1786 föreslog dåvarande landshövding Strömfelt, att djurgården skulle upphöra. År 1805 kom Kungl. Maj:ts bekräf-telse. Djuren såldes på auktion den 12 mars 1807, utom några stycken som sändes till djurgården i Stockholm. Omberg blev nu kronopark.

Under djurgårdstiden hade bönderna i trakten haft rätt till bete och skog på berget. Så var också fallet första tiden efter det att Omberg blivit kronopark. Enligt Bohman sommarfödde berget vid denna tid elva- till tolvhundra hästar och kor, samt avlämnade ungefär lika många lass skogsprodukter. År 1827 beslutades att Omberg skulle till "ekplantering för kronans räkning begagnas".

De hemman, som fick inskränkningar i sina betes- och skogsrät-tigheter, fick ersättning i form av lotter i den då torrlagda Dags Mosse.

Dags mosse

Mossen var en del av djurgården. Den var då överväxt av tall, och var kronhjortarnas mest omtyckta ställe, en samlingsplats för orrlekar och i flera avseenden ett intagande bihang till Omberg, enligt Bohman.

När djurgården upphörde, var frågan: vad skulle man göra med mossen? Att låta hela detta stora område ligga till ingen nytta kunde man inte tänka sig. Flera privatpersoner lade in ansökan om att få odla mossen. Till och med Göta Kanalverk var ute efter den, vad man nu skulle ha den till. Kronan ansåg det emellertid lämpligast att låta odlingen ske i egen regi. En ekonomisk un-dersökning gjordes 1814 av överingenjören Överbom och en plan och ett kostnadsförslag 1819 av kapten Lagerheim. Hushållning-sällskapet gav också sitt utlåtande, i vilket det bl. a. hette: Att mossens uppodling borde lända till oberäkneliga fördelar i fram-tiden, inte bara för den blivande produktionen utan även för kli-matet i den omkringliggande trakten, som genom uttorkande av detta vidsträckta frostnäste, skulle bli tjänligare och sundare för både människor och djur. Och så skulle man utvinna ett stycke åkerjord om 1.650 tunnland, som dittills legat till ingen nytta. Kostnaden beräknades till 45.137 riksdaler. Det hela borde bli en lönande affär. Jorden kunde utarrenderas till privatpersoner. Även om man räknade med så låg arrendeavgift som en fjärdedels tunna per tunnland, skulle företaget ändå ränta sig med åtta procent. Skulle däremot hela området begagnas för kronans räkning, an-sågs lämpligt att sätta potatis på alltsammans första året. Men eftersom 1600 tunnland krävde en utsädesmängd av 8000 tunnor potatis, och en så stor mängd inte gick att frambringa, var det nog bäst att så "hafra" först, av vilken sort god skörd med säkerhet kunde påräknas.

Arbetet påbörjades 1822. År 1825 var mossens norra del ännu orörd, men på den södra delen stod 61 lotter klara för utarrende-ring. Bortauktioneringen misslyckades dock. Länstyrelsen fick av-slå de inkomna anbuden såsom alldeles för låga.

Året därpå härjades mossen av en väldig brand, som pågick från mitten av sommaren till långt fram på hösten. Hela den om-kringliggande trakten lär ha legat insvept i en vedervärdig torv-

rök. Men detta opåräknade ingrepp var till nytta, när det gällde uppodlandet av de torrlagda markerna. Där elden gått fram var det lätt att reda till såbädd. Genom statens försorg besåddes nästa år 140 tunnland. Det blev en god skörd av blandsäd, råg och havre, medan ett försök med vete slog alldeles fel.

Staten fortsatte emellertid inte med att vara jordbrukare på Dags Mosse. Den delades ut i form av lotter med full äganderätt till bönderna i trakten som ersättning för förlorade skogs- och betesrättigheter i Omberg. Därav kommer det sig, att gårdarna i V. Tollstad med flera socknar än i dag har sina lotter där nere av såväl torvmosse som odlad jord. Dock har många lotter sålts till torvfabriken och till nyodlare. Det har vuxit upp en hel rad nybyggen på den bördiga myllan. Den som i utredningen för över hundra år sedan talade om potatis var inne på rätt väg. Det är på potatisen, som de många småbrukarna i Dags Mosse tar sin bärning.

Jägmästare

Bruden på Omberg heter en av Emilie Flygare-Carléns romaner. Det är en romantisk kärlekshistoria mellan en rik bruksägareson och en jägmästares sköna dotter. Romansen torde knappast ha haft något underlag i verkligheten. Däremot tycks en av de i boken agerande personerna vara en nyckelfigur. Så här skriver författarinnan i en fotnot:

"Nu vill det här säga när detta nedskrevs, nämligen sommaren 1845, då jag på Omberg lärde känna de flesta av de i berättelsen spelande personerna, och därjämte erhöll den högst egendomlige jägmästaren M—s tillåtelse att införa honom så livs levande som möjligt jämte en teckning av hans rum i min tilltänkta skildring. När boken blivit färdigtryckt erhöll han den och förklarade ej däröver ringaste missnöje".

Vem var denne jägmästare M—?

Jan Modig var född i Karlshamn 1774. Efter juridisk examen i Lund var han först härads hövding, innan han kom till Omberg, där han åren 1801 till 1849 residerade på Höje som överjägmästare och inspektör för Ombergs djurgård och kronopark. År 1830 erhöll han hovjägmästartitel. Han var gift med Charlotte Sophie Laurbeck, född 1779, dotter till kontraktsprost Carl Laurbeck i Hällestad.

Modig var en av de dominerande personerna i V. Tollstad sockens kyrkliga och kommunala liv. Han nämns som en av sock-

nens få stånds personer och figurerar ideligen i protokollen. I mycket var han före sin tid och kom ofta i konflikt med de konservativa bönderna, t. ex. när det gällde undervisningen.

Hur har nu Flygare-Carlén "livs levande" skildrat Modig och hans jägmästarboställe i sin roman? Den gamle överjägmästarens kraftfulla vilja, ordningsälskande sinne och ungdomsfriska själ röjde sig överallt", skriver hon, "från den siratligt städade gården ända till hans egna rum, vilka utgjorde den mest trogna kopia av grunddragen i hans karaktär". Så övergick hon till att skildra våningen, där det vimlade av gammaldags bössor, kruthorn, hagelpungar och allehanda jakttillbehör. Möblerna var tunga och gammalmodiga. Bokhyllor innehållande romaner och äldre skaldeverk fyllde väggarna. En stor uppstoppad björn, upprest på baktassarna, vittnade om yngre dagars djärva bedrifter.

"Vi träda nu över tröskeln in i själva helgedomen, ett glatt och vackert rum". Även där fanns det bössor men av utvaldare slag, skjutväskor, kruthorn, en tub, två mössor, en knölpåk, ett jägarhorn, ett par pistoler och några piskor. "För den oinvidige skulle måhända denna samling förefalla tämligen hopföst; men den som kände ägarens dagliga vanor, visste, att var och en sak hade, enligt hans smak och behov, sin givna plats, densamma i dag som i går, och i går densamma som för 30 år tillbaka". Även i detta rum fanns det gott om litteratur. Det prydliga bokskåpet visade en vetenskaplig samling i varjehanda ämnen. "Överjägmästaren var en kunskapsrik man, som följde med sin tid och ansåg det under sin värdighet att icke ha reda på i synnerhet sitt eget lands författare, från dess största namn till de allra obetydligaste".

"Över soffan hängde en målning, den gamle herrns förtjusning". Den föreställde en skön kvinna i morgondräkt, då hon fäste upp sitt strumpeband. Den gamle charmören hade, vid en vistelse på Medevi brunn, träffat en skön kvinna, som han haft en artist att i hemlighet avporträttera på detta raffinerade sätt. Kvinnan i fråga var gift, och då hennes man en gång hade ärende till Höje, råkade han få se konstverket.

— Vad den där är lik min fru, sade han.

— Jojo, det kan väl hända det, svarade spjuvern Modig.

Han hade själv varit gift, men den djupt älskade och saknade hustrun vilade sedan två år i graven. (Enligt kyrkboken avled hustrun först 1847). "Värd var hon saknad för den ömhet, den utomordentliga finhet, varmed hon visste att uppfatta alla hans egenheter, och den noggrannhet, med vilken hon, tvärt emot sin natur, bildade sig för att behaga en man, som aldrig skulle kunna njuta någon huslig sällhet med en hustru, den där icke givit ho-

nom anledning att disputeras och förarga sig minst fem à sex gånger om dagen". "Det är de olika lynnena som utgöra harmonien och kryddan i äktenskapet!" var hans sats.

Det berättades, att då makarna Modigs bröllopsdag nalkades för tjugofemte gången, ville hustrun att de skulle rusta för silverbröllop. Men jägmästaren svarade:

— Ånej, mor, låt oss vänta fem år till, så firar vi det trettioåriga kriget.

Med denna anekdot lämnar vi författarinnan, som själv tycks ha lämnat den "livs levande" verkligheten och med författarens rätt börjat fantisera en smula.

Modig flyttade 1849 till Vadstena, där han hade en son, Carl Oskar, som var häradshövding. Den gamla jägmästaren avled där vid 83 års ålder 1857. En annan av sönerna, Johan Otto, var överste och chef för Väg- och Vattenbyggnadskåren. Dennes sonson, envoyé Einar Modig, har i sin bok "Diplomattjänst med mellanspel" skildrat sina förfäder. En tredje son, Johan Ulrik, blev lantbrukare i Uckleby, V. Tollstad. Ättlingar av honom lever fortfarande kvar i Ombergsbygden.

* * *

Efter Modig blev Carl Johan Abelin jägmästare på Omberg. Han var en stor vargjägare, som bl. a. hade fyra varggropar på berget. En morgon hade han två vargar och en käring i samma grop. Vargarna var minst lika rädda som den tjutande käringen, berättas det.

Abelin efterträddes 1856 av Carl Magnus Sjögren. Denne var också en stor vargjägare och redovisade 1856—60 inte mindre än 23 döda vargar på sitt revir i västra Östergötland. Under denna vargtid saknades älgen helt och hållet. Den första rågeten kom 1879, då några arbetare vid St. Lund fick se ett okänt djur, som försvann upp mot Omberg.

Sjögren var en framstående skogsman och är känd såsom Ombergs nydanare. Under hans tid tillkom skogsskolan, som 1880 hade tolv elever. Från detta år rapporteras också att jägmästaren hade tre kronojägare och nio skogvaktare till hjälp med sitt revir.

Om Sjögren berättas också, att han var en mycket inbiten ungar-karl. Giftna sig kunde man möjligen göra, innan man fått något förstånd, sade han, eller sedan man mist det, man en gång haft.

— Ja, men jag är ju gift, sade Oscar II vid sitt besök på Omberg 1873.

— Ja, ers majestät var ju tvungen tänka på tronföljden, svarade den slagfärdige jägmästaren.

Den vidunderliga sjön Vättern

"Sagor och vidunderliga berättelser förtäljas om honom kring hela vår fosterjord, och vandrade utan tvivel i äldre tider även utom vårt land". Med "honom" menas Vättern, och ovanstående står att läsa i inledningen till "Vettern och dess kuster", utgiven av John Bohman 1840.

Det är sant att det talas och har talats mycket om Vättern. Sjön, som Tollstadborna kallar den, är så förknippad med bygderna vid dess stränder, att den inte kan förbigås vid en skildring som denna, även om man vet alldeles för litet om "de sagor och vidunderliga berättelser", som förtäljes om den.

Vättern är ju en typisk gravsänka, bildad vid omstörtningar i jordskorpan någon gång under jordens barndom. Men våra förfäder gav jättarna skulden, eller kanske man ska säga förtjänsten: En väldig jätte hade tagit ett spadtag, som uppslängt på sidan bildade Omberg. Eller också hade han tagit lite mera sats och vräkt ut spadtaget i Östersjön, där det bildade Öland, och så efter med ännu ett som blev respektive Väner och Gotland. Tur att inga jättar i dag använder Sverige som trädgårdsland.

Sjöns djup har alltid sysselsatt folkfantasin. Den ansågs länge som bottenlös. "Vill du mäta mitt djup, så mät min längd", så lär en röst fordom blivit hörd ur Vätterns djup. En skeppare i forna tider, benämnd Bojharthefinne, lär väster om Rödgavel ha ned-sänkt en lina om inte mindre än 1.100 famnars längd utan att nå botten. Senare blev Brahes mätningar utanför Visingsö, liksom greve Oxenstjernas på västgötasidan, resultatlösa av samma bottenlösa orsak. Till slut lär själva sjöfrun ha ingripit och uttryckt sitt missnöje med dessa mätningar. När därtill lodet under mätningarna utbyttes mot hästhuvuden och andra otrevliga ting, växte respekten för den bottenlösa sjön till den grad, att ingen längre tordes deltaga i mätningarna. I synnerhet gällde detta det som absolut bottenlöst ansedda området utanför Omberg.

När kyrkoherden i Hammar, Daniel Tiselius, på 1720-talet tänkte utge en avhandling om sjön och därför bl. a. önskade veta dess djup, visade det sig omöjligt att få några mätkarlar. Men en kyrkoherde denna tid saknade inte metoder och maktmedel, när det gällde att kväsa till sjöfruars och andra onskans makters arga påfund. Han utfärdade ett skyddsbrev för mätkarlarna av ungefär följande lydelse: "Att såvida de ett gott och lovligt ärende hade för händer, behövde de inte förskräckas. Verket avsåg skaparens ära, som skapat världen åt människorna för att bruka alla

element till sin nytta. Så den allsmäktige skulle skydda och bevara dem, som åtog sig mätningen. Inte den ringaste olägenhet skulle vederfaras dem". Utrustade med detta säkerhetspass vågade sig ett par västgötar på uppgiften. Genom övertalning lyckades man också få med en person från V. Tollstad, som ägde den för detta företag nödvändiga egenskapen att kunna skriva. Resultatet av mätningarna utvisade 60 famnar utanför Omberg — ett resultat, som ungefär står sig än i dag. Sjön var således inte bottenlös. Att alla föregående mätningar misslyckats torde ha berott på mätredskapen. Proportionerna mellan lina och lod hade ej varit riktigt avvägda. I det strömförande vattnet hade repets egen tyngd, sedan lodet nått botten, fortsatt att dra repet nedåt i all oändlighet.

Vätterns snabba växlingar från lugn till stormande uppror, och detta till synes utan giltig orsak, har naturligtvis också sysselsatt folkfantasin. Att Vättern har underjordisk förbindelse med Bodensjön i Schweiz uppges ännu i våra dagar som en orsak till sjöns oro. Men det går också att ge jättarna skulden även för detta. Jätten Gilbertels lär av en trollkarl, Kettel Runske, ha bundits medelst en runstav i ett hål på Visingsö:

... och Kettel slog jätten och sträckte
i Vättern den fallne, som dvergarne täckte
med kummel, och kumlen är Visingsö,
men rör sig blott jätten, så stormar den sjö.

Om sjörået finns det många vittnesmål. Det lär vara en vacker, kraftig kvinna med brunt, svallande hår. Troligen har hon sitt hemvist på den lilla ön Jungfrun. Det var hon som en gång lockade den sinnessvage hertig Magnus att hoppa ut från ett fönster i andra våningen på Vadstena slott.

Intet har dock så bidraget till sjöns trolldomsskimmer som hägringarna. De mest otroliga ting har skådats, segelflotter, borgar, kyrkor, ja hela städer. Enligt folktron är det sjöfrun, som före en storm flyttar sina palats och trädgårdar till en lugnare plats av sjön. Skulle man på östgötasidan få se en hop ryttare med långa lansar och huggare komma ridande ute på sjön en hägrande vårkväll, behöver man inte förskräckas. Det är inte västgötarna, som går till anfall, utan de under Karl den tolfte krig tillfångatagna, i Hjo förlagda och slutligen begravda kosackerna, som är på hemväg till Ukrainas steeper.

En annan av sjöns egendomligheter har varit dess av nederbörd oberoende vattenstånd. "När Vättern fullt sitt vatten får, då är för dörren onda år", heter det i ett gammalt ordspråk. Ett ovanligt lågt vattenstånd rapporteras år 1826. Så blev det också goda

år med härlig gröda de följande åren. Vi får hoppas, att det stämmer också i våra dagar. Sommaren 1960 var vattenståndet det lägsta på länge.

Det oroliga vattnet och det stora djupet gör, att sjön sällan fryser till. Slädföre Hjo—Hästholmen har dock förekommit. Meta lake är en traditionell vintersport. Under de kalla vintrarna, i början av 1940-talet, bildades hela små städer av lakekojor utanför Hästholmen. Likadant lär det ha varit för hundra år sedan. Lakekojorna kallades då "Läna" och var flätade av halm på spjälvirke. En gryta med kol eller tyreeld motsvarade våra fotogenkaminer. Förr, liksom i våra dagar, kunde sjön hastigt bryta upp. Från 1820-talet berättas en tragedi. Tio, tolv lakfiskare fann, efter en natts fiskande, sig på morgonen skilda från land utanför Omberg. På allt mindre isflak drev de till sjöss. De som inte omkom räddades, efter ett förfärligt kringdrivande, utanför Visingsö.

Till slut en saga om Vättern:

Det var en gång två stamkonungar, bröderna Vätte och Vise, som regerade över en bördig dal. Vise gifte sig med en vacker prinsessa från grannskapet. Vätte upptändes av en häftig kärlek till svägerskan, slog ihjäl brodern och tog henne till äkta. Men kärleken var inte besvarad av prinsessan, som, för att komma ifrån brodermördaren, tog en sjöfru till hjälp. Eftersom sjöfrun själv var kär i Vätte intog hon, Vätte ovetande, prinsessans plats vid bröllopet. Och för att få behålla honom förtrollade hon hans rike. Han själv och alla ägodelar, hans gårdar och slott, sjönk ned i djupet. Av den sköna bördiga dalen, blev, undantagandes Visingsö, en sjö som kallades Vättern.

Men Vätte trivs inte där nere i djupet hos sin sjöfru. Lugna, vackra sommardagar försöker han uppföra sina sjunkna byggnader (hägringar). Men då rör den mördade brodern, Vise, på sig i sitt kummel på Visingsö. Och vid första fläkt därifrån ramlar åter alla Vättes byggnader ner i djupet. Då rasar Vätterns konung därnere, varför man kan få se sjöns vågor häva sig mot stranden, även om det är vindstilla.

Ångaren Per Brahe —

dess undergång och bärgning

"Det var det året som Per Brahe gick under", eller "det var det året Per Brahe togs upp", hör man ofta Tollstadsbor säga. Tragedin Per Brahe har blivit en milstolpe för minnet. Samtidigt håller

den på att bli något av en legend, som berättas för barn och barnbarn — om det stora ångfartyget, som den mystiska sjön tog till sig en stormig och mörk november natt, och som den fick ge ifrån sig igen tack vare några ortbors envisa energi.

Per Brahe väntades till Hästholmen vid halv-ettiden natten till onsdagen den 19 november 1918. När båten vid tvåtiden inte hörts av, satte sig hamnfogden i förbindelse med Gränna, Vadstena och Motala. Han fick veta att båten lämnat Gränna men ej synts till på de senare platserna. En olycka befarades, och de på morgonen funna vrakresterna bekräftade detta. Ångaren Per Brahe hade på natten gått under med man och allt. Olyckans förlopp rekonstruerades ungefär sålunda: När ångaren, i den starka nordvästliga orkanen, svängde in mot Hästholmen och vände babordsidan mot vinden, blev slagsidan så stark, att den osurrade däckslasten kom i förskjutning med båtens kantring som följd. Det hela hade skett så fort att varken livbåtar eller livbälten hann tillgripas. Alla tjugotre ombordvarande — däribland konstnären Bauer med fru och barn — följde med i djupet. Den ende, som tycks ha gjort försök att simma i land, var kapten Boja. Hans avkrängda päls hittades bland vrakspillrorna, och hans kropp kunde senare inte återfinnas på fartyget.

Att bärga båten på detta djup ansågs för riskabelt och kostsamt, ja, nästan outförbart. Eftersom båten dessutom var gammal och nästan uttjänt gjordes inga ansträngningar från ägarnas sida.

Det gick tre år, och ingen trodde väl annat än att Vättern för alltid skulle få behålla sitt rov. Men en gammal pensionerad dykare från Gränna, E. M. Johansson, hade andra planer. Han ansåg det varken omöjligt eller oekonomiskt att bärga Per Brahe. Han satte in hela sitt sparkapital och anskaffade dykare och bärgningsattiraljer, varav endast pontonerna kostade 150 kronor per dag. Efter långa och dyrbara förberedelser kom så den stora dagen, tredje augusti 1921, då sjön skulle få ge tillbaka vad den tagit. Från hela Östergötland strömmade folk till Hästholmen, där tusentals nyfikna trängdes på stränderna. Den gamle grännadykaren hade sagt, att denna dag skulle det ske — "det skulle bära eller brista". Och det brast, — sedan man lyckats lyfta skrovet en halvmeter ur leran medelst pontoner och spel.

Grännadykaren hade inte medel att fortsätta, men nu hade inresset väckts — inte minst genom allt tal om den värdefulla lasten. En andelsförening bildades för arbetets fortsättande. Den bestod mest av bönder från bygden. Ordförande var byggmästare Johansson från Ödeshög. Ett aktiekapital på 10.000 kronor tecknades.

Sommaren 1922 tog man åter itu med uppgiften. Man hade nu

fått två duktiga dykare, Lagerström och Bergmark, till hjälp och dessutom förbättrad bärgningsmaterial. Det visade sig emellertid även denna gång vara svårt och tidsödande att anbringa kättingar och attiraljer. Därtill hade man den oberäkneliga sjön att ta hänsyn till. En dags storm kunde spoliära veckors arbete. Söndagen den nionde juli var man efter många missöden klar för lyftningsförsök. Budskapet härom gjorde Hästholmen till en fullkomlig vallfartsort för nyfikna. Östergötland mobiliserade allt vad det hade av bilar, motorcyklar och cyklar. Tåg och båtar gick extraturer. Men man hade gjort upp planerna utan att rådgöra med kung Vätte. Med en fart som är sjöns egen, blåste det upp en rasande sydväst. Arbetet fick avbrytas, sedan man lyft skrovet en halv meter.

Trots motgångarna beslöt andelsföreningen Per Brahe att fortsätta arbetet. Ytterligare 250 kronor per andel tecknades. Fredagen den 21 juli uppnåddes det första positiva resultatet. Tidigt på morgonen lyfte man skrovet fem meter och släpade det 150 meter närmare land. Den 26 juli fick man det så långt in, att masttopparna syntes. Det blev nu en formlig invasion i Hästholmen de närmaste dagarna. Anyo mobiliserades allt vad Östergötland hade av trafikmedel. Från Linköping t. ex. gick hela veckan direktgående extratåg. Båtar kom från alla håll av Vätterns stränder och tömde ut sin last i det överbefolkade lilla samhället. Storgatan ned mot hamnen påminde om Skenninge stormmarknad, enligt ett ögonvittne. Geschäftmakare av alla slag hade sökt sig dit och slagit upp sina stånd. Här gick att köpa allt, från smetig, hemkokt knäck till visor om Per Brahe. Även Hästholmsborna själva hade förstånd att utnyttja denna Per Brahemässa. Nästan i varje hus annonserades improviserade kaféer och näringsställen.

"Söndagen den 30 juli blev ett historiskt datum för särskilt Hästholmen, men även hela Vättertraktens historia", skrev dåvarande medarbetaren i Östgöta-Bladet, Sven Jerring. Vraket fördes då in till ett trettiotal meter från land och stod på blott åtta meters djup. Under stort jubel hissades flaggan på masttoppen av en vig sjöman. Folklivet slog denna dag rekord. Tjugofemtusen människor trängdes i det lilla Hästholmen. Ett cykelstånd hade klockan tolv registrerat 7.000 cyklar. Järnvägshotellet serverade 25.000 pilsner. En sådan dag hade Hästholmen varken förr eller senare upplevt. På vraket vidtog nu lossningen av lasten. En del lik påträffades och fördes till den sista vilan på V. Tollstads kyrkogård. Den tolfte augusti hade man fått upp båten i övervattensläge. Länspumpningen vidtog och dagen därpå, som var en söndag, kunde de sista nio liken föras till den gemensamma graven

å kyrkogården. Även denna dag blev en publikdag av stora mått.

Så hade bärningsbolaget till slut segrat — men ingalunda ekonomiskt. Lasten motsvarade inte alls förväntningarna, och båten, som förut var gammal, hade inte blivit bättre av fyra år på sjöbotten. Men de bygdens söner som offrat pengar på detta företag, fick väl trösta sig med att ha utfört en otrolig uppgift och samtidigt en god gärning genom de dödas upptagande och placering på kyrkogården. Dessutom hade företaget gett en glans och ryktbarhet åt orten, som går till hävderna.

Och vad blev det av båten? Jo, den lär ha gått i trafik ända tills de senaste åren — någonstans i Finland.

Ellen Key

Den utan jämförelse mest omtalade innevånaren i V. Tollstad under senare tid är Ellen Key. Det var 1910 som hon slog sig ned på sitt nybyggda Strand efter att länge ha tvekat mellan denna plats och Båstad. Men nog var det ett gott val? Just där — där slättens prakt och rikedom, Ombergs susande skogar och den sägenomspunna sjön strålar samman — är väl platsen för en diktande?

Det är inte meningen att här behandla Ellen Keys författarskap eller livsgärning, bara något lite beröra hennes förhållande till socknen och folket där. Troligen stod hon på ett allt för högt plan för att bli förstörd eller ens läst av gemene man. Hon var annars varmt intresserad av folkupplysning och bedrev bl. a. boklånerörelse bland traktens ungdom, för vilket hon hade en särskild boksamling. När skolfrågor stod på programmet, gjorde hon oftast kommunalstämmorna den äran. Oförskräckt och rakt på sak sade hon då sin mening.

Även om Ellen Key aldrig blev någon profet i sin hemsocken, vann hon ändå respekt inte minst i fysisk bemärkelse. Hennes bedrift att på gamla dar vandra Vättern runt endast utrustad med en käpp och med sin hund Vild som följeslagare, var en sportprestation som väckte allmän beundran. Ellen Keys hundar är för övrigt väl bevarade i folks minne. Omtalad är också hennes vän och sällskapsdam, Malin Blomsterstrand, som under en själslig depression sökte döden i Vättern.

Beträffande Ellen Keys inställning till sockenborna, är det kanske bäst att låta henne själv tala genom en artikel, publicerad i Östgöta-Bladet den 17 dec. 1921. Hon var inte enbart belåten. Artikeln formar sig till en väckelsepredikan, som borde ha aktualitet

även i våra dagar. Intressant är hennes inställning till den i sin barndom varande biltrafiken. (Tänk om hon levat nu!).

Är vi värda vår väna bygd?

Tyvär måste Västra Tollstad män och kvinnor, gossar och flickor tveka med svaret. Ty att vara värd sin bygd är ej endast att arbeta och känna sig hemma där.

Det är att älska den med den kärlek, som innebär att djupt förstå. Huru många främlingar strömma ej hit. Sommaren lång! De besökande veta att Västra Tollstad är en av landets vackraste och märkligaste socknar. Men om de spörja socknens innevånare: Var äro de tvåtusenåriga hällristningarna i Hästholmen? Var går den tusenåriga landsvägen mellan Smörkullen och Heda? Var finns de femtusenåriga pålbyggnaderna nära Alvastra station? Var ligger Sverkerkapellet och var Sverkerborgen? Männe många då svara? Den resande kan fråga tio och får kanske ett — osäkert — svar — av en! Vad veta de, som dagligen se dem, om de nya utgrävningarna vid Alvastra klosterruin? I maj till in i september komma ofta flera skolor om dagen från olika delar av vårt land. Barnen här i bygden kunna visa dem vägen till Hjässan och Stocklycke. Men när de främmande gå längs vägarna, vad finna de? Jo, att alla banker, som turistföreningen satt upp, bliva sönderrunkade och fullskurna och vägtavlorna fullklottrade. Alla mödor att hålla bygdens mest berömda platser vårdade, bli år från år ointetgjorda av bygdens bråkmakare! Dessemellan sjungas fosterländska sånger vid möten. Men inte ens så mycken verklig kärlek till fosterbygden finnes, att ej marken sedan vanprydes av glaskärvor och pappersuddar, ej så mycken hänsyn för bygdens heder att icke bänkarna kullsparkas!

Ingen älskar i sanning denna bygd, som ej går omkring med öppna ögon för dess skönhet — från blåklockans lilla bågare till Vätterns färgskiftande — och med händer ivriga att hindra dess vanställande. Endast den är värd bygden, som vårdar den från det minsta till den största, som i skog och äng plockar bort matsäckspapper och flaskor, som aktar såväl banker som blomster, träd som fält, som tar noga besked om bygdens minnesmärken, som säkert och vänligt kan ge de främmande besked om dessa. Hur ofta strömma ej nyfikna barn runt om bilarna!! Men frågar den i bilen resande efter något, då möter han ofta en förlägen tystnad!

Bilarna vore nog värda ett särskilt kapitel. Liksom man fordom

i söderns kyrkor bad: "För nordmännens raseri bevare oss milde Herre Gud!" borde man nu lämpligen sätta bilarna i nordmännens ställe! De far över oss, de få hästarna i sken, de köra sönder vägarna, de störa sommarens frid med tjut, bensinlukt och damm, de... Nej, jag skall sluta med litanian. Även lantmännen ha ju sina bilar — såväl som sina betlass, de två stora orsakerna till vägarnas fördärv! Vi som varken ha bilar eller betor, måste alltså betala stor skatt för vägarnas underhåll, en orättfärdighet som vi fotgängare snart inte stå ut med. Vi skaffa oss en ny Engelbrekt, som går till riksdagen och säger: stopp!

Resandeströmmen — med eller utan bilar — borde åtminstone kunna väcka Västra Tollstad till djupare förståelse av sin ej endast bördiga och sköna men minnesrika, förnämliga bygd, där blicken i ett svep kan innefatta minnena från Sveriges äldsta bostäder, första kloster och några av dess äldsta kyrkor!

Här om någonsin borde man känna att hembygden förpliktar till andaktsfull tacksamhet. För väckelse till denna andakt har jag nu sökt vara en, tyvärr föga förmående, kyrkstöt!

Strand, Alvastra, november 1921.

Ellen Key.

Gamla Tollstadsbor berättar

Lika gott som nattvardsgång

Före detta knekten och ringkarlen Erik Lind är född i V. Tollstad. Fadern hette Nett och var kyrkvaktmästare i 43 år. Lind gick i småskola för Hulda Häggberg och i storskola för Kindegren. När det behövdes kavlade Kindegren ner byxorna på eleverna, lade upp dem på en bänk och smälde på ordentligt med rottingen. Lind betecknar honom annars som en bra lärare, som till egen nackdel var litet för begiven på sprit. Samma svaghet led förresten företrädarna Nyberg och Svenertz av. Även präster-na hade ibland svårt att hålla måttan. Kyrkoherde Alsson, som Lind gick och läste för, fick man hjälpa hem på en skottkärra, när han bevistat auktionen efter enkefru Egnell i Haninge. Man får i det sammanhanget inte glömma att inställningen till alkoholen var en annan än nu. Brännvinet var allmänt accepterat, och ett rus skadade inte anseendet utan kanske tvärt om. Alsson var också en bra karl, tycker Lind. Och snäll var han. Bråkade läsbarnen blev han bara ledsen och gick hem. När det närmade sig påsk påminde han barnen om vad traditionen fordrade:

— Nu är det snart påsk, sade han, och då brukar jag få påsk-

ägg. Somliga brukar ha med sig ett tjog och somliga två. Och då ska ni få kaffe.

Efter skoltiden kom Lind ut och tjänade dräng, bl. a. på Haningetorp, där han hade 70 kronor i årslön och en fåra framfödd under sommaren. Det var långa arbetsdagar men inte så jäktigt som nu. Man började klockan fem på morgonen med förfrukost (flötsmörgås, ost och brö), arbetade sedan till åtta då det blev riktig frukost (dagle). Middag hölls klockan tolv, åtföljd av en ordentlig middagsvila. Frampå eftermiddagen blev det så "aftevard", och klockan åtta avslutades dagen med kvällsvard. Trots den långa arbetsdagen hade man tid att ha roligt. Om lördagskvällarna hördes en tre, fyra dragspel på en gång. Då dansade man i vägskälen. Vid "Körsväga" t. ex. har Lind dansat mer än en gång efter "äkta magdeburger".

Kalas och gillen var det gott om förr i tiden. Skördekalas förekom på alla gårdar, ibland, såsom i Alvastra, i samband med husförhör. Annars hade herrskapen och bönderna sina kalas för sig själva. Och drängarna var inte sämre — ofta slog de sig ihop byvis, hyrde en stuga, bjöd in kolleger från trakten och höll gille, där det varken saknades mat, kaffe, brännvin eller dans.

Om kapten Rosin på Alvastra kan Lind berätta, att det var en barsk, råbarkad karl:

— Här skulle man ha skräyxrer och hyvla magarna med, sade han inne på regementet, då rättningen var mindre god.

Ibland slog han sina statare:

— Det där, jädrar i mig, gjorde dig lika gott som en nattvardsgång, tröstade han dem efteråt.

En gång råkade han ut för en statare som var ovanligt stor och stark. Det blev Rosin som fick sig en omgång stryk, men underligt nog tog han inte illa upp.

— Du var den redigaste karl jag träffat på, sade han. Följ med in så ska du få en sup!

Karlen stannade länge på Alvastra och var så stark att han kunde ersätta en oxe, om denne segnade ner.

Så kommer Lind ihåg en del gamla sockenoriginal förståss. De flesta bodde på fattigstugan, som var ett enda rum i Rödingen. Där låg käringar och gubbar packade som sillar, och när känslorna kom i svallning kunde där bli "ett helsikes kackalorum". Argast var "Fögla-Johanna", som fått sitt namn av att hon flyttat så ofta som piga. Det hörde bl. a. till de kvinnliga fattighjonens uppgift att städa kyrkan. Men det vägrade "Fögla-Johanna" att göra:

— Det kan de göra, som går där, sade hon.

Ombergsrövarna, klosteskatten m. m.

En annan gammal V. Tollstadbo, som vet mycket om gångna tider, särskilt när det gäller Omberg, är Axel Johansson. Han föddes 1878 och började redan som nioåring valla kor i Alvastra, vilken gård han sedan varit trogen hela sitt liv som lantarbetare. Han har bara gott att säga om sina husbönder. Patron Ingvarsson anser han vara en av de bästa lantbrukare som funnits i socknen. Han gillade när karlarna var uppriktiga och gav svar på tal. När konstgödningen började bli populär hade Johansson till en början svårt att förstå den saken:

— Det kan aldrig löna sig att häva på så här mycket kilosalt, förklarade han för patron. För att bevisa saken underlät han på eget bevåg att konstgödsla en tege och fick till sin stora förvåning uppleva, att "där blev som om ellen hade gått fram", d. v. s. att där växte ingenting. Patronen upptäckte också tegen och frågade, om det var Johansson som sått där.

— Ja, jag ville förvissa mig om vad gödninga gör.

— Det är bra, sa patron. Nu ser både du och jag, hur det verkar. Följ med, så får du kaffe!

Johansson kan berätta om tider, då det fanns rövarband i Omberg. Det var förrymda fångar från kalkbrotten i Borghamn. De höll till i Portbola och Marbergen. En av ligorna kallades Grisaligan och arrangerade sina överfall i de s. k. Grisabackarna. Den som gjorde slut på dessa rövarligheter hette Germund, en svensk-amerikanare, som varit ridande polis i vilda västern, och som alltså visste hur sådant här folk skulle tas. Han uppförde åt sig ett stall nere vid Vättern, där han bodde med sin häst, och sedan dröjde det inte länge, förrän det var slut på rövarna i Omberg. I våra dagar är namnet Germunds stall på Ombergskartan det enda, som påminner om dessa händelser.

Johansson vet också vad Oxbåset fått sitt namn av. Det är sedan den tid, då det fanns betesdjur på berget, och illasinnade västgötar for över och stal djur. De störtade då ner dem i den skyddande klyftan, där de osedda kunde stycka och lasta dem.

Det där pratet om att det varit en underjordisk gång mellan klostren i Vadstena och Alvastra där munkar och nunnor träffades, anser Johansson vara nonsens. Däremot har det varit en underjordisk gång mellan grusgropen vid riksåttan och Rödgavel. Genom en jordbävning skulle en spricka ha uppstått tvärs över berget, som sedan skulle ha bearbetats till en underjordisk gång av munkarna, bl. a. genom planterande av murgröna, varför gång-

en kallades "Murgrönagången". Johansson säger sig ha varit inne i den ett tiotal meter i sin barndom. Numera är den helt igenrad. Från den andra sidan vid Rödgavel har en pojke trängt in med en häsjelina om livet, så långt denna räckte, säger Johansson.

Gången från Rödgavel måste vara det trånga prång, som tränger in åt höger från Fläskhålan (har fått sitt namn av att allmogen här under ofredstider gömde sina matförråd). Enligt den rese-skiss av Teodor 1893, som citerats i samband med kapitlet om Hästholmen, hade en del personer undersökt den här gången och trängt in till ett djup av trettio famnar. Där hade de funnit en vägg, som stängde kanalen, men högst upp hade de hittat ett litet hål, som de krupit upp i och inkommit i höga breda valvgångar med släta granitgolv. På dessa valvgångar hade de inte funnit något slut, när de tvingats vända om på grund av den dåliga luften.

Enligt Johansson skall klosteskatten ligga inne i Murgrönagången. Att munkarna inte lät Gustav Vasa lägga beslag på alla klostrets dyrbarheter, utan att en del av dessa gömdes undan någonstans, det är en uppfattning som inte alls verkar otrolig. Så vem vet vilka dyrbarheter som ligger i Ombergs inre och väntar på sin upptäckare?

Kyrkängeln i Berghem

August Strandberg, född 1874, härstammar från knekten Stadig i Haningetorp. Dennes sonson, Per Gustav Jonsson, som var Strandbergs far, uppförde Berghem i Forsby, då han gifte sig. Han använde då bl. a. bräder, som han kommit över efter den rivna medeltidskyrkan. I en gammal fallfärdig uthuslänga på Berghem kan än i dag fullt tydligt urskiljas en gammal målning med änglar, som, enligt Strandberg, fadern fogat samman av bräder från den gamla kyrkan.

Strandberg kan också berätta om kyrkbygget på 1840-talet. Bl. a. var det en murare, som tyckte han fick för lite betalt. Han lovade dyrt och heligt att detta skulle inte sockengubbarna tjäna på. Hur de än gjorde skulle rappningen på tornet aldrig stå sig, det skulle han ombesörja. Det lär också mycket riktigt ha varit en fläck på södra sidan av tornet, där rappningen alltid gulnat och flagnat av. En murare, Engdahl, rekvirerade en gång söt mjölk från mejeriet i Alvastra, som han blandade i bruket, men inte heller detta lär ha hjälpt.

Om rallarna, då Vadstenajärnvägen byggdes, säger Strandberg,

Kyrkängeln i Berghem.

(Foto: Carl-Erik Gustavsson)

att de var "ena vilda sällar", och traktens ungdomar drog oftast det kortaste strået i slagsmålen, som ju var oundvikliga i sådana sammanhang. Det gick så långt att drängar, som rallarna fått agg

till, fick låsa in sig i drängkamrarna på kvällarna. Några av rallarna tämjdes av traktens flickor och stannade för alltid.

Naturligtvis spelade brännvinet en stor roll vid den här tiden i olika sammanhang. I Hästholmen fanns det två krogar, en i Hallegården och en i Haga. Vid Fritzgårdet fanns en krog som kallades Hejpytten, och om den sjöng man en visa, som började:

På Hejpytten, på Hejpytten
där finns det snus och brännvin...

Snuset, ja, det var lika vanligt som brännvinet. När Siegbahn predikade hade han alltid en dosa bredvid sig på predikstolen. En gång, när han skulle illustrera sin predikan med en yvig gest, råkade han sopa till dosan, vars innehåll spred sig över de nedanför sittande, som fick sig en extra nysning och rinnande ögon. När Siegbahn flyttade från V. Tollstad till Horn, skämtade han:

— Tänk, att jag skulle få Horn på gamla dar.

Strandberg vet också att kung Sverker bott i Hästholmen, på Kungsbacken. I backstugan, som legat där, kallades alltid innehavaren för Kungen.

Röding, drottning Omma, Lotta i Gråta m. m.

I Östgöta-Bladet, dec. 1903, kan man läsa följande: "Rödingsfisket i Vättern har i mannaminne ej varit så gifvande som nu. Fisket har högst betydligt ökats, och ett nytt sätt att fiska röding — med s. k. svirfel från segelbåt — har uppstått och blivit allt mer lönande".

Fiskaren Hjalmar Modig, Bokudden, var med på den tiden, men han berättar, att det gick att fånga röding även utan svirvel. Man använde då långrevar, som agnades med löjor. Fyrtio kilo på tusen krok räknades som en god fångst. Vid den tiden fick man även ta rödingen under lektiden. Man satte ut s. k. strönät i halvcirkelform och skrämde i fisken genom att slå i vattnet med trattförsedda stakar. På det sättet gick det att fånga hundra kilo per dag, men priset var då bara fyrtio öre.

Men visst var det ett uppsving, säger Modig, när svirvlarna och segelbåtarna kom. Då kunde man åka över till Västgötalandet och vara borta en vecka i taget. Båtlag från Västergötland gjorde återbesök och tog löjor utanför Omberg. Det var aldrig någon osämja. Västgötarna var välhållna och hade goda förbindelser i land.

Ännu bättre fart blev det på fisket, när man fick motorbåtar och började uttra. En vätterrödings utsikter att dö av ålderdomsvaghet blev då lika med noll. Den första motorbåten i Hästholmen inköptes 1910 av bröderna Kalle och Johan Pettersson. (Medlemmar av denna släkt har varit fiskare i flera generationer och är fortfarande aktiva).

Mycket märkliga hägringar har man hört talas om från Vättern. Men kan man verkligen stå på Vätterstranden och ta del av händelser, som utspelas så långt borta som i Frankrike? Modig be-tyr att så är fallet. En vinterkväll 1918 såg han nordväst ut mot Karlsborg ett avsnitt av det stora slag, som just då utkämpades i Flandern. Han kunde tydligt se hur soldaterna ryckte fram i grupper och hur kanonerna rycktes bakåt av rekylna. Ellen Key, som Modig bodde granne med, beklagade mycket att hon inte blivit tillsagd att åse föreställningen, som varade en hel timme.

Med drottning Omma har inte Modig haft kontakt personligen, men hans mor och Lotta i Gråtorpet såg henne en gång simma i Kvarnviken, d. v. s. det var mest det stora, silverglänsande håret de såg försvinna bort mot Omberg. En stor kvinna, vars hår glänste som silver, försökte också en gång stjäla ett barn från jägmästare Bahr i Stocklycke, innan hon skrämdes och försvann i Vättern. Om det var drottning Omma eller sjöfrun, kunde Modigs förfäder, som berättat historien, inte säga.

Lotta i Gråtorpet, eller Lotta i Gråta, fick en dag besök av prins Eugen, som slog sig ned utanför och målade.

— Ursäkta, sade Lotta, men ä då här prinsen?

— Ja, det är det, svarade Eugen.

— Men ä då verkligen då? Ser en prins verkligen ut så?

— Ja, vi ser ut som vanliga människor.

— Ja trodde de va anlessare, sade gumman besviket. Nå, men ä då sant att i ellar mä smör i slöttet?

— Nej, vi eldar med ved vi också, skrattade prinsen.

— Då har Rickard häröppe ljuget för mej. Nå, men hur mår mamma då?

Med beskedet om att drottningen mådde bra, var det underliga samtalet slut och prinsen säkerligen en anekdot rikare.

Källor

Sockenprotokoll 1790—1852. Landsarkivet i Vadstena.

Kommunalprotokoll 1876—1912. Kommunens arkiv.

(1862—1876 saknas protokollen. Enligt uppgift har de förvarats hos en dotter till Leonard Nyberg. När denna avled i början av 1950-talet kördes en del gamla handlingar bort och brändes. Troligen följde då också sockenprotokollen med).

Broocman, C. F., Beskrifning öfver Öster-Göthland. 1760.

Widegren, P. D., Försök till en ny beskrifning öfver Östergötland. 1817—1829.

Tham, W., Beskrifning öfver Linköpings län. 1854—1855.

Ridderstad, A., Östergötland I—III. 1914—1920.

Östergötland. Redaktör: Thord Lindell. 1937.

Rosenquist, F. och Lindencrona, A., Östergötlands läns kalender 1872.

Westerlund, J. A. Setterdahl, J. A., Linköpings stifts herdaminne.

Schött, H., Östergötlands läns hushållningssällskaps historia. 1913—1914.

Bohman, J., Omberg och dess omgifningar. 1829.

Bohman, J., Vettern och dess kuster. 1834—1840.

En bok om Lysings härad. Utg. av St. Åby sparbank 1952.

Sveriges bebyggelse. Östergötlands län del V. 1948.

Östgöta-Bladet, 17 dec. 1921. (Hembygdsnummer).

Frödin, O., Alvastrabygden under medeltiden. 1919.

Kjellberg, C. M., Kung Sverker den gamle, hans mord och traditionerna om gärningsmannen. 1923.

Flygare Carlén, E., Bruden på Omberg.

Tillinger, H., Några blad ur Hästholmens Hamn- och Magasinsbolags historia.

Ring, J., Boken om Per Brahe.

Peters, K., Ur Västra Tollstads kyrkas historia. 1928.

Rosén, J. M., Några Minnesblad. 1877.

Theodor, Genom Minnesrik Bygd till Omberg och Alvastra. 1894.

Passarge, L., Resa i Sverige. 1865.

Östergötlands läns jaktvårdsförenings årsskift 1948.

Tidningsartiklar, muntliga traditioner m. m.